

ԱՉԳԱՅԻՆ ՄԱՏԵՆՆԵՂԱՐԱՆ

ԱԲ.

ԱՐԱՐԱՏԸ

Ս Ա Ի Բ Բ Գ Բ Ո Յ Մ Է Ձ

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍՈՒՐՈՒԹՅՈՒՆ

ՊՐ. ՍԻՄՈՆ ՎԵՆԵՐԻ

ԹԱՐԳԱՆՆԵՑ

Հ. ԲԱՌՆԱԲԱՍ Վ. ՊԻԼԵՂԻԿՃԵԱՆ

ԿՐԾՆ. ԿՐԻՒԹՎ.

ԱՐԱՐԱՏԸ Ս. ԳՐՈՅ ՄԷՋ

ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ

ԼԵԹ.

ԱՐԱՐԱՏԸ

ՍՈՒՐԲԵՂԻՆՍԻ ՄԷՁ

Պ. ԻՆՆԵՆԵ

ՄԵԼԻՍԵՆՍԻՆՍԻ ՏՊԱՐԱՆ

1901.

2(09)

Վ. 39

21 may.

ՄԱՐԿԱԿԱՆ Ե 1901 Ք.

91(-0)(47.925)ԱՐԱՐԱՏԸ

Մ Ա Ռ Բ Բ Բ Գ Բ Ո Յ Մ Է Ձ

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆ

ԳՐ. ՍԻՄՈՆ ՎԷՔԵՐԻ

ԹԱՐԳՄԱՆԵՑ

Հ. ԲԱՌՆԱԲԱՍ Վ. ԳԻԼԵԶԻԿՃԵԱՆ

ԿՐՈՆ. ՄԻԻԹ.

Վ. Ի Ե Ն Ն Ա

Մ Ի Ի Թ Ա Ր Ե Ա Ն Տ Գ Ա Ր Ա Ն

1901.

22748 A II 34137

Դր. Սիմոն Վէրէր ծանօթ հայագէտ պրոֆեսորն ի Փրայբուրգ՝ Տիբինգէնի աստուածաբանական եռամսեայ թերթին մէջ (*Theol. Quartalschrift, LXXXIII. Jahrg., 1901, III. Quartalheft, p. 321—374*) „*Ararat in der Bibel*“ տիտղոսին տակ հրատարակած է այս ուսումնասիրութիւնը, զոր շահեկանութենէ գուրկ չհամարելով՝ կը ներկայացընենք հայ հասարակութեան հանելով «Հանդէս Ամսօրեայ», ուսումնասիրութիւն :

Պր. Յ. Թոփնեան՝ ուսումնասիրութեանս ամփոփումը հրատարակած է «Սորհար», ի այս տարեշրջանին մէջ (1901, թ. 152 եւ 154):

Հ. Բ. Պ.

1 Տես «Հանդէս Ամսօրեայ», Թե. տարի, 1901, թ. 7, 8, 10—11 եւ 12:

Ա Ր Ա Ր Ա Տ Ր Ս. Գ Ր Ո Յ Մ Է Ջ

Ս. Գրոց առաջին թղթերուն մէջ մեր դիմացը կ'ելլէ Աբ-բ-բ անունը: Ծնն. Ը, 4 երբայական բնագիրը կը պատմէ. «Եւ նստաւ տապանն յեւթներորդում ամսեանն ի քսանեւեւթն ամսոյն ի լերինս Աբ-բ-բ-յ:», Եսայի Ա, 38 կը գրէ. «Եւ մինչդեռ երկիր պագանէր (Սենեքիրիմ) ի տան իւրում Նասրաքայ կոոց իւրոց, Ազրամէլէք եւ Սարասար որդիք նորա սպանին զնա սրով եւ ինքեանք գնացին փախստական յերկիրն Աբ-բ-բ¹:», Դ. Թագաւորաց ԺԹ, 37 նոյն տեղեկութիւնը կու տայ երբայական բնագրին մէջ՝ նոյն Աբ-բ-բ անունով²: Նոյն անունը դարձեալ երեմիայի քով ԾԱ, 27 կը գտնենք. «Առէք նշան ի վերայ երկրիդ. փող հարէք ընդ ազգս ամենայն, հրաւիրեցէք ի վերայ Բաբելոնի ազգս: Պատուէր տուք յինէն թագաւորութեանցն Արարատայ³, Մեննեանց եւ Ասքանազայ:», վեր-

¹ Հոյն «յերկիրն Արարատի տեղ ունի» ի Հոյսոյ:

² «Եւ եղև մինչդեռ երկիր պագանէր ի տան Նեսրաքայ աստուածոյ իւրում. Ազրամէլէք եւ Սարասար որդիք նորա հարին զնա սրով, եւ ինքեանք գերծան յերկիրն Արարատայ:»

³ Մամ' Լ' կոթմ Արարատ:

չապէս Տովբիթի յունարէն բնագրին մէջ Ա, 21 կը տեսնենք նոյն անունը, ուր Սենեքերիմը սպաննողներուն համար կ'ըսուի. « փախեան նոքա ի լերինս Արարատայ, (Հայն՝ Հայոց): Ի՞նչ կը նշանակէ այս անունը: Լերան անուն է Ծննդոց մէջ: Կրնանք այս անունը՝ արդի կամ գէթ հին-քրիստոնէական աշխարհագրութեան մէկ անունովը ներկայացընել: Մի եւ նոյն նշանակութիւնն ունի այս անունն այն ամէն տեղերը, ուր կը հանդիպի:

Ս. Գրոց մեկնիչները շատ անգամ հետազօտութեան նիւթ ըրած են այս խնդիրները: Ուսումնասիրութեանս նպատակն է փորձ մ'ընել ուղղելու մինչեւ հիմայ եղած մեկնութեանց սխալներն եւ անճշգրտութիւնները:

1.

Ստուգաբանութիւն եւ պատմութիւնն անուան մընշանակութիւնը իմանալու աղբիւրներն են: Սակայն մեր այս դէպքին մէջ տակաւին կարելի չէ՝ առաջին աղբիւրէն օգտուիլ: Մովսէս Խորենացի՝ Հայկայ վեցերորդ յաջորդին՝ Արայի անունէն յառաջ կը բերէ Արարատը: Այս պարագայի մէջ՝ ենթադրելով թէ -r-² =

¹ Պատմ. Հայոց Ա. Ժա. Ա. Ժբ. Ա. Ժգ.

² Murad Friedrich, Ararat und Masis, Studien zur armenischen Alterthumskunde und Literatur. Heidelberg 1901: Յօդուածիս հեղինակն այս ուսումնասիրութեանս այն ատեն ծանօթացաւ, երբ յօդուածս անցեալ ամառ գրուած լինցած էր: Յօդուածս ապագրութեան յանձնելէն յառաջ՝ կարելի եղաւ սակայն Մուրատի պատուական երկը գործածել:

երկիր բառէն կազմուած է անունս, Արարատ պիտի նշանակէ Արայի¹ արտ, երկիր: Շոյց² Արարատ (Այրարատ) անուն մէջ կարծեց թէ մեր գիմացն ելլողն ըլլայ թերեւս ~~արարատ~~ եւ «սուրբ երկիր», թարգմանելը հնարաւոր համարեցաւ: Մեր խնդիրը լուծելու համար կարեւորութիւն մը չունի Գոշէի³ Այրարատն ~~արարատ~~ (= Ժողովատեղի Արեաց) մեկնելը²: Իսկ Հումմէլաուէր⁴ Շրագէրի հետեւելով կ'ըսէ. «Արարատ նոյն է սեպագիր արձանագրութեանց Ուրարտուին կամ Ուրտուին հետ . . . եւ կը նշանակէ ըստ ստուգաբանութեան՝ լեռնային երկիր:», Ըստ Շպիգէլի⁵ Արարատ (hara եւ haraiti բառերէ = hara — haraithyâo) կը նշանակէ ամբողջ աշխարհքը պատող դիւցալեռը երանեան զրուցին: Արարատը թէ երկրի անուն հասկըցողն եւ թէ լեռան անուն մեկնողը կրնայ ըստ այսմ ստուգաբանական ապաւեն մը գտնել, քանի որ այս ստուգաբանութեանց հիմը՝ Արարատ բառին որ լեզուէն ըլլալն ապահով չէ: Արարատ անուն անաջին անգամ յիշուելուն ընկերացող պարագաներն են թագրել կու տան թէ ասորեստանեան բառ չէ, թէպէտ եւ կրնայ ըլլալ որ Ասորես-

¹ Հմմտ. Miskgian, manuale lexicon armeno-latinum Romae 1878, էջ 38.

² Commentar zu Jeremias. Würzburg 1889, 86-94. ԾԱ, 27.

³ Մարտի, անդ, էջ 22.

⁴ Մեկնութիւն Երեմիայի, Պարիզ 1895, էջ 269. Schraeder, Keilinschriften und Geschichtsf. էջ 30.

⁵ Spiegel, Eran. Alterthumsk. I, էջ 482.

տանցւոց բերնին մէջ փոփոխութիւն կրած ըլլայ՝
 Ինչու որ ամենէն հին տեղեկութեանց մէջ,
 որոնց մէջ Ասորեստանցիք վերջէն Արարատ
 անունը կրող երկրին վրայ կը խօսին, Արարատ
 անունը չի յիշատակուիր, այլ այն երկիրը պար-
 զապէս Նաիրի կը կոչուի: Եւ մտադրութեան
 արժանի պարագայ մըն է, որ հայկական Այրա-
 րատը, երրայական Արարատ եւ յունարէն
 Ἰλαρὸδοι անանկ ձեւեր են, որ ասանց ասո-
 րեստանեան կամ բարելոնական միջնորդութեան
 անցած մտած են նոյն լեզուներուն գանձուն մէջ,
 այնպէս որ կրնայ ենթադրուիլ թէ Արարատ
 բառին արմատն ոչ-ասորեստանեան կամ ոչ-
 բարելոնական լեզու մըն է: Մովսիսի Ա. գրոց
 բնագրին այժմեան ձեւը սկզբնական ենթադրե-
 լով՝ երրայական Արարատը ժամանակաւ աւելի
 կանուխ վկայուած է, քան Ասորեստանցւոց
 Աւրարտուն: Մուրատ մտադիր կ'ընէ որ հըն-
 գամատենին քննադատութեան մէջ այս տեղն
 Եւհփէականի մը կ'ընծայուի¹: Նորագոյն ժամա-
 նակներս Ծանոցոց գրոց ամենէն հին մասունք-
 ներէն կը համարուին այս յիշատակարանին ըն-
 ծայուած կտորները²: Արարատ անուան արիա-
 կան ծագում ունենալն ենթադրողներուն դէմ
 Վիգուրու³ կ'ըսէ. «Արարատ անունն արիական
 բառ մ'ընելու ամենեւին պատճառ չկայ, վասն
 զի կարծեցեալ Աիրյարաթա բառը բոլորովին

¹ Մուրատ, ակդ, էջ 1:

² Hoberg, Die Genesis, S. XXXII.

³ Vigourou x, Dictionnaire.

չինծու է: Ի մասնաւորի Շպիդէլի դէմ ելած է
 Լագարդ եւ Լագարդի հետեւելով Մուրատ¹.
 Վերջինս Գոշէի մեկնութիւնն ալ անյաջող կը
 համարի: Տարակոյս չկայ որ ստոյգ է թէ Ուրար-
 տու = Արարատ անունը հնդիկ-եւրոպական
 շայոց գաղթելու թուականէն — ինչպէս հիմայ
 առհասարակ կ'ընդունուի — դարեր յառաջ
 գործածուած է նոյն երկրին համար: Տակաւին
 լուծուած չէ սա՛ խնդիրը թէ Արէշմէրէ եւ Եէն-
 սէնէ՝ Արարատայ «նախահայ» բնակիչ կոչուած-
 ները արիական լեզու կը խօսէին թէ ոչ: Եէն-
 սէն² փորձեց ապացուցանել թէ նոյն լեզուա-
 տո՛՛մին կը վերաբերին մեզի պահուած այն
 նամակին լեզուն, զոր Եգիպտոսի մէկ թագաւորն
 իբր 1400 ին կամ աւելի կանուխ՝ գրած է Ար-
 դաւիայի (?) մէկ թագաւորին — այս լեզուն էր
 թերեւս Արդաւիայի (թերեւս Կարկէմիշի կող-
 մերը գտնուողին) լեզուն — նմանապէս Միտան-
 նիի — հիւսիսային Ասորիքի մէջ նահանգի մը
 — լեզուն, նոյնպէս Նիւ-Նոյոյ՝ ոյինն շոյոսունի
 մէջ անդիմաբարձի քաղաքին լեզուն, ինչպէս
 Նիւ-Նոյոյ լեզուն, եւ վերջապէս Ասորեստանի արեւ-
 ելակողմը բնակող ժողովրդեան մը լեզուն: Սան-
 տալճեան³ կը խոստանայ ապացուցանել թէ

¹ W.-m.-p., տեղ. էջ 22; de Lagarde arm.-
 Stud. S. 11.

² Hittiter und Armenier, S. 202 եւ ZDMG. Bd. 48
 S. 434 ff.

³ L'Idiome des inscriptions cunéiformes urartiques
 Rome 1898. — Հմտ. նաեւ Յոլմը, փորձ մը լեզուի վանեան
 բն. եւ ազբու թեանց, շոյո. Աճ. 1899, էջ 16:

Տոսպեան սեպագրութեանց լեզուն հնդիկերու-
պական ըլլայ: Այսպարագային մէջ ալ սակայն,
քանի որ Արարատ անունն խաղցեայց թագա-
որութեան ոչ-ազգային յորջորջումն է, հնա-
րուոր է, որ Արարատ անունը անարիական
լեզուէ մը ծագում ունենալով՝ իւր հայրենիքը
թերեւս փնտռուելու է այն կողմերուն լեզուներէն
մէկուն մէջ՝ ուրալալտայեան խմբէն լեզուի
մը կամ վրականին ազգակից գաւառաբար-
բառի մը մէջ¹:

Պէտք ենք պատմական հետազոտութեան
ճամբան անցնիլ: Հոս ալ կարծես վայրկեան մը
սա՛ խնդիրն մեր առջեւը կ'ելէ, թէ Արարատը
սկզբնաբար երկրի՞ անուն էր թէ լեռան. նորերս
Շէօպֆէր² լեռան անուն ըլլալը ցուցած է՝ հի-
մնուելով Ծնն. Վ, 4 աղբսանդրեան թարգմա-
նութեան վրայ եւ հետեւելով հնագոյն ու
նորագոյն հեղինակներու:

Արարատը լեռան անուն մեկնողներն իրենց
կարծիքը հաստատելու համար վկայութեան կը
կոչեն Հայաստանի պատմական աշխարհագրու-
թիւնը, որուն մատակարարած տեղեկութիւնները
գլխաւորաբար նկատողութեան առնուելու են:
Փաւստոս Բիւզանդացի³ կը պատմէ Ս. Յակովբ
Մծբնացւոյ Նոյայ տապանին ելլել փորձելը

¹ Հմմտ. Յոլման անգ. Lehmann. Das vorarmenische Reich von Wan. Deutsche Rundschau LXXXIII, 3; Hübschmann, Arm. Gram. I, 405.

² Gesch. des A. T. S. 50.

³ Պատմ. Հայ. Գ, 1: Վեներա. 1889, էջ 22 եւ 24: Հմմտ. այս մասին Մուրատ, անգ., 2 եւն:

եւ այս առթիւ տապանակիր լեռը Սարարատ
կը կոչէ:

Իմինեան¹ մտադիր կ'ընէ զմեզ, թէ այս
ընթերցուածն ընդօրինակողին մէկ սխալն է,
վասն զի այս անունը միայն հոս կը հանդիպի եւ
թէ բնագրին մէջ Արարատ եղած ըլլալու է
հաւանականագոյնս: Ասով հին հայ գրականու-
թեան թերեւս ամէնէն հին՝ մինչեւ մեզ հասած
մէկ վկայութեամբը կը հաստատուի թէ Արա-
րատը լեռան անուն է: Եւ ով որ փաւստոսի
տուած այս տեղեկութեան կը միացընէ Կիպեր-
տի² հազորդածն ու նորերս Մուրատի³ յայտ-
նած կարծիքը, թէ Բարիս անունը Մասիսի Բարձր
վերադիրն է եւ թէ Հայոց Մասիսն է Նիկողայոս
Դամասկացոյ Բարիսը⁴, որ՝ ասոր ըսածին հա-
մաձայն՝ ջրհեղեղէ ազատողներուն ապաւէնն էր
եղած, կրնայ Շպիգէլ-Սէյսի եւ այլոց հետ սն
կարծեաց պաշտպան կանգնիլ թէ Մասիսը փաւս-
տոսի ատեն արդէն Արարատ անունը կը կրէր,
եւ թէ կարելի է որ լեռն այս անունը հնագոյն
ատեններէ ի վեր ունենար⁵: Եթէ Բէլլք՝ Սաղմա-
նասար Բ.ի գործածած Աղգուրի լեռնանունն
իրաւամբ այսօրւան Մասիսին վրայ կ'անու,

¹ Langlois Collection des historiens anc. et
mod. de l'Arménie. I. 218.

² Lehrbuch der alten Geographie, Berlin 1877. S. 75.

³ Մուրատ, անդ, էջ 49, որուն հակառակ կ'ելէ
Շպիգէլէ հետեւութիւնը:

⁴ Յովսէպոս Փղախոս, Antiqu. I. 3. 6. (95) Niese,
Bd. p. 20.

⁵ Spiegel Erän, Berlin 1863. S. 287. Հմմտ. Մու-
րատ, անդ էջ 3:

ասով սահման մը կը գծուի անոնց, որ Ս. Գրոց
Արարատ անունն իբր Մասիսին նախնական
անունը կ'ուզեն մեկնել¹: Ասոնց փաւստոսի նոյն
տեղէն հանած հետեւութիւններն ալ չափազանց
են: Քաջունի² ընդդէմ Լանգլուայի Սարարատը
բաղադրեալ բառ մը կը համարի՝ կազմիչ մա-
սունքն ըլլալով Սար (լեռ) եւ Արարատ: Այս
պարագայի մէջ անանկ մտածելու է՝ որ սկզբնա-
բար «ի լեռան» գոյականը կը պահսէր: Մուրատ³
մտադիր կ'ընէ որ Սարարատ անունը կրնար բա-
ռերու սխալ բաժանմամբն ալ ծագիլ՝ «ի լեռանս
Արարատայ»ն «ի լեռան Սարարատայ» բաժ-
նելով:⁴

Այս երկու դէպքի մէջ ալ փաւստոս մեզի
այնչափ կը նպաստէ, որչափ Ծննդոց յիշեալ
տեղը, որմէ առած կ'երեւայ Բիւզանդացին: Ասկէ
զատ՝ նոյն տեղոյն անհարազատութեան վրայ
եղած հիմնաւոր կասկածը կը ստիպէ անուանհնա-
գոյն ատեններն ունեցած նշանակութեան նկատ-
մամբ հետեւութիւններ հանելէ ետ կենալու:

Որչափ ալ ապահով է թէ Ծնն. Ը, 4 լեռ
մը կ'ուզէ նշանակել. սակայն ասով տակաւին
իրաւունք չենք ստանար՝ սոյն այս տեղն Արարատ
անունը Բ. թագաւորաց Ը, 21 նմանութեամբն

¹ Belek, Verhandl. der Berl. Ges. für Anthropologie 1893 S. 71:

² Աշխարհագրութիւն հին եւ նոր Հայաստ., էջ 10:

³ Մուրատ անդ էջ 84, սակայն կ'երեւայ թէ այս մեկ-
նութիւնը փոխարինուի բացարձակեան էջ 24 ի կրնար
մերձեցուիլ:

⁴ Ընդ, էջ 76-84:

լերան անուն համարելու. ասոր անանկ առաջ-
նորդներ ունինք, որ այլ ճամբով զմեզ ապա-
հով մեր վախճանին կը հասցընեն:

Հայք ալ պահած չեն ջրհեղեղի յիշատակ
մը, որ՝ Ս. Գրոց համաձայն՝ անոնց երկիրը ծած-
կած է:

Արեղեան¹ այս կէտին վրայ լուսութիւն կը
պահէ, միայն քաջաց ու ԅաւերժահարսանց
ծննդեան վրայ զրոյց մը կը հաղորդէ, որ յայտ-
նապէս Ս. Գրոց՝ ջրհեղեղի վրայ տուած տեղե-
կութեան վրայ հիմնուած է: Ընդհակառակն
Հ. Ալիշան² Հայոց ազգային ինչ ինչ տօներուն մէջ
ջրհեղեղի նշմարները կը գտնէ: Մուրատ³ շեշ-
տելով պաշտպան կը կանգնի Հայոց քով ջր-
հեղեղի ազգային զրուցի մը գոյութեան, թէ եւ
ասոր գոյութիւնը ցուցընելու համար՝ Մովսէս
Խորենացիէն ունի միակ հայկական վկայութիւն
մը: Մովսէս Խորենացին իւր Հայոց պատմութեան
մէջ Ա, Գ, Ի մէջ այլոց ակնարկելով մը առաջ
կը բերէ բերանացի աւանդութիւններէ առնուած
հին զրոյցներու բովանդակութիւնը, որոնց մէջ
կը խօսուի ջրհեղեղի Քսիսութրեայ եւ անոր Ի
Հայս նաւարկելուն ու ցամաք ելլելուն, եւ վեր-
ջապէս այն տեղերուն վրայ, ուր ինքն ու որդիքը
բնակութիւն հաստատած են: Ի վերջոյ կ'աւել-
ցուի. « Բայց առաւել յաճախագոյն հինքն Արա-

¹ Der arm. Volksglaube, Leipzig 1899. S. 104.

² Հին հասարակած հեթանոսական կրօնք Հոյցոց, էջ
55 եւ ն էւ 307:

³ Անդ. էջ 42 եւ ն:

մազնեաց ի նուազս բամբուսն եւ յերգս ցցոց եւ պարուց զայստիկ ասեն յիշատակօրս, Բաց աստի էլ լրէրա՞ մասնանիչ կ'ընէ Խորենացոյ Ա. գրոց Խ. գլուխն ալ, ուր սակայն ոչ պնչափ ջրհեղեղի վրայ է խօսքը, որչափ հովով մը՝ հսկայից շինած աշտարակին կործանման վրայ, Այս աղբիւրէն դուրս՝ Մուրաս՝ Նիկողայոս Գամասկացոյ տեղեկութեանը մէջ ալ — զոր պահած է Յովսէպոս Փղաւիս՝ — ջրհեղեղի զրոյց մը կը գտնէ, որ կը տարբերի Ս. Գրոց պատմածէն. անոր խօսքին նայելով մեծ հաւանականութիւն կայ՝ որ այս զրոյցը Հայաստանի մէջ ծագած ըլլայ, այսինքն այն երկրին մէջ՝ որուն մէջն է կ'ըսէ զրոյցն ազատարար լեռն եւ ջրհեղեղի հանդիսավայրը՝ Այս տեղեկութիւնն է.

«Մինիսս երկրին վերեւը դեպ ի Հայաստան բարձր լեռ մը կայ, որ Բարիս կը կոչուի եւ ըստ զրուցին հոն շատերը փախչելով ապաստանած՝ ջրհեղեղէն ազատեցան եւ տապանի ապաւինելով լեռան գագաթը ցամաք ելան եւ փայտերուն մնացորդներն երկայն ասեն պահած մնացին. անշուշտ այն ըլլալու է, զոր Մովսէս ալ՝ հրէից օրենսդիրը կ'աւանդէ:»

1 Natur und Offenbarung, 1900, S. 539.

2 Անգ. էջ 47:

3 Հնու. թ. եւ ն. տեղ. հմտ. ցանկ. էջ 59.

4 Ա' երեւոյ թէ նաեւ. Հանցի die Universalität der Sündflut ու սու մասերութեան Զի. բիւզկենի առաջ. անարտ. նական եւ աստեղայ թէրթ թն մէջ (1895. էջ 33) հիմը կողմնէ է այս ըմբռնու մը:

Ջրհեղեղեան այս զրուցին կարեւորութիւնը յայնմ է՝ որ կը ցուցընէ թէ հնագոյն ժամանակներն իսկ ըմբռնուած այն էր թէ Գասիս լիւն է տապանակիր լիւր: Ինչու որ եթէ Նիկոզայոս Գամասկացւոյ "Բարիս"ը Հայոց "Բարձր Գասիս"ը կը յիշեցընէ, այն ատեն տեղւոյն՝ Հայաստանի մէջ Մինիւսս գաւառին վերեւն ըլլալը՝ ուրիշ լիւն չի պահանջեր, բայց եթէ Գասիսը, որ Գամասկացւոյն մատնացոյց բրած երկրին՝ Այրարատայ՝ ամենէն բարձր սարն է: Սա կէտին ալ միտ դնելու է որ Հայոց համար առհասարակ նուիրական, պաշտելի Գասիսը մեծ ու բարձր լիւն մըն է, որուն շուրջը հիւսուած է զրոյցներու ճոխ պսակ մը¹:

Բաց աստի՝ Եովսեպոս² ուրիշ տեղ մը կը գրէ՝ թէ տապանին իջած տեղը Հայաստանի մէջ է եւ թէ նոյն տեղն իւր անունը Հայոցմէ առած է նոյն դէպքին ազգեցութեամբն: Մեր միտքը բերելու չենք Նախիջևեանը, ուր առաջին անգամ Նոյ իւր բնակութիւնը հաստատած է ըստ հայկական աւանդութեան: Եայտնի է թէ Արարատայ լեռան վրայ եղած այս զրոյցներն ինչ կրնան վկայել: Բայց ներեալ չէ ի յառաջագունէ այս աւանդութեամբ Ս. Գրոց բնագիրը մեկնա-

¹ Գասիս, տեղ էջ 49. Այլեւ, Հին հասարակ էջ 50 եւն, կը հազարդէ կտոր մը՝ տապանին Գասիսին վրայ իջնալուն վրայ տապանը կըսէ. "Գրգուս ընկալ զիս": Ասոնայ թիւ ակը գտնուող այս լիւնը կը պատասխանէ. "Գընա ի Գասիս, - Ջր բարձր է քան զիս":

² Հրեական հնութ. Ա. 90. Ա. 3. 5. Niese, I. 19.

բանել ու համարիլ թէ ասով Արարատայ նշանակութիւնն ու գիրքն որոշուած լինցած է:

Այս աւանդութեան կերպարանքը սկզբնականն է, թէ տեղւոյն ժողովուրդը զայն փոփոխած է. տեղեաց անունները փոխուած չեն, ասով տեղեկութիւնը փոփոխութիւն կրած չէ՞ եւ յընթացս ժամանակաց ուրիշ տեղեաց անցած չէ՞: Ասոնք անանկ խնդիրներն ու անանկ հնարաւոր բաներ են, որ կը յորդորեն ի կախ թողուլ Ս. Գրոց տուած տեղեկութիւնը՝ հայկական աւանդութեան իմաստին համաձայն մեկնելուն ընդունելի ըլլալը, մինչեւ որ լսուին անդրագոյն վկաններ, որ թոյլ տան մեզ՝ հայկական աւանդութեան էութեան վրայ դատաստան ընել:

Նախ եւ յառաջ քննասիրին առջեւը կ'ելլեն Ս. Գրոց մէկալ տեղերն, ուր այս անունը կը հանդիպի:

Ասոնք ամենեւին չեն նպաստեր այն ենթադրութեան թէ՛ Ծննդոց մէջ Արարատը լերան անուն ըլլայ, այլ չափով մը կը միաբանին «բնիկ» աւանդութեան մեկնութեանը հետ: Եսայի Ա: 38 Արարատը երկիր կը կոչէ. նոյնը կ'ընեն թագաւորութիւնք. Երեմիա Արարատայ թագաւորութեան վրայ կը խօսի, եւ՝ որպէս զի կարծես թէ՛ Ծնունդքը յեանագոյն գրքերու հետ կապող կամուրջը չպակսի, Տովբիթ բովանդակութեան կողմանէ՛ Եսայեայ եւ թագաւորութեանց հետ, եւ լեզուի կողմանէ՛ Ծննդոց հետ միաբանելով կը գրէ «փախեան նոքա ի լերինս Արարատայ»:

Սուրբ Գիրքը չորս տեղ Արարատ անունը նշյն կերպով երկիր կը մեկնէ եւ ենդաթրեւէ կու տայ թէ առաջին անգամ հանդիպած տեղն ալ երկիր կը ցուցընէ:

Ասոր վրայ յեցեալ՝ Ս. Գրոց մեկնութիւնը կ'ըսէ. «Արարատ հին կտակարանի մէջ երկրի անուն է՝, Բայց ո՛ւր է Արարատ ըսուած երկիրը: Այս հարցման պատասխանը միայն կրնայ լիուլի կերպով ակնարկեալ մեկնութեան յարգը մէջտեղ հանել: Այս հարցմամբ զբաղած ատեննիս՝ պիտի տեսնենք թէ Արարատ անունն ունի իւր պատմութիւնն, եւ թէ ամէն ժամանակ նշյն մնացած չէ այս անունը կրող երկիրը, որչափ ալ ընդհանրապէս նկատելով՝ իւր նշանակութիւնը պահած է անունս:

2.

Արարատ ըսուած երկրին գիրքն որոշելու քանի մը կուսան կ'ընծայեն մեզ նշյն իսկ Ս. Գրոց այն տեղերն, ուր այս անունը կը հանդիպի:

Ինչպէս Եսայեայ ու անոր համապատասխանող տեղերուն, նմանապէս Երեմիայի համաձայն՝ պէտք է որ Արարատն Ասորեստանէ (եւ Բաբելաստանէ) քաղաքականօրէն անկախ երկիր մ'եղած ըլլայ. եւ պէտք է որ Ասորեստանի թագաւորութեան դրացին եղած ըլլայ:

1 Hoberg, Die Genesis. Freiburg 1899. S. 85. Կիւիբրտ, անդ էջ 46. Շորեի, Հոյաստան, Քրդաստան եւ արեւմտեան Պարսկաստան՝ բաբելական-ասորեստանեայ սեպագրերու համաձայն (տես հոյ թարգմ. էջ 78):

Այս ենթագրութիւններն ընելով միայն լաւ կը հասկըցուի ասորեստանցի հայրասպաններուն եւ թագաւորասպաններուն Արարատ փախչելը, եւ ասանցմով հաստատուն հիմ կ'առնու մարգարէին խօսքը:

Այս երկրին դիրքին վրայ Ծանոցոց գիրքն ու Տովրիթ մերձաւորապէս միայն լոյս կու տան: Այս լեռնաշխարհն Ասորեստանի հիւսիսակողմը կամ հիւսիսային արեւմտակողմը փնտռելու ենք:

Ս. Գրոց երրայական բնագիրը՝ աւելի բան չ'ըսեր մեզի: Թէեւ Երեմիա Արարատայ հետ կը յիշէ Միննիի եւ Ասքանազայ թագաւորութիւնները: Երեմեայ այս խօսքը չենք կրնար իբր առաջնորդ գործածել՝ Արարատ հասնելու: Գեռ իրաւացի ըլլալէ դադրած չէ Բոխարտի սա խօսքը՝ «Շատ անստոյգ է Ասքանազայ ինչ ըլլալը»:՝ Միննի անունը Ս. Գրոց մէջ միայն այստեղ կը հանդիպի եւ հարկ է որ Միննի Արարատայ միջնորդութեամբն որոշուի եւ ոչ թէ Արարատ Միննիի միջնորդութեամբը:

Աւելի պայծառ կը խօսին Ս. Գրոց թարգմանութիւնները: Յունարէն եւ լատինարէն բնագիրներուն մէջ Արարատը Հայաստանով (= Հայք) թարգմանուած կը տեսնենք, թէեւ ոչ միշտ: Նմանապէս ասորական թարգմանութեան մէջ՝ երրայեղէնին Արարատին տեղ՝ Հայք կամ Հայաստան կը գտնենք²: Յովսեպոս ալ կ'ըսէ

¹ Հ-Բերէ, անդ, էջ 101:

² Middeldorf, Codex syriaco-hexaplaris, S. 120 հմտ. էջ 51:

Թէ Հայաստանի մէջ է այն լեռը, որուն վրայ տապանը նստաւ¹. այս պատմագրին համաձայն՝ ասորեստանցի արքայասպաններն Հայաստան փախան: Նոյնպէս կը մեկնէ եւ Եւսեբրիոս²:

Թարգմանութեանց ընծայած այս շատ հին մեկնութիւնն արտաքոյ կարգի մեծ լոյս մը կուտայ Արարատ անուան նշանակութեան նկատմամբ: Այս խնդրոյս մէջ սակայն այս մեկնութիւնը դեռ վերջին խօսք չէ: Հայ հնագոյն աշխարհագրութեան³ մէջ Հայաստանի տարածութեան եւ սահմաններուն վրայ տեղեկութիւն փնտռած ատեննիս՝ այս երկրին մէջ Արարատ կամ Այրարատ անունը մեր առջեւ կ'ելէ նախ իբրեւ Մեծ Հայաստանի նահանգ մը եւ երկրորդ իբրեւ այս նահանգին մէջ գաւառ մը, մինչ վերը յիշուած աղբիւրները Արարատը անուանելու ուղղակի Հայաստանը կը հասկընան:

Հայոց քրիստոնէական կրօնն ընդունած ժամանակներն, ինչպէս Ս. Հերոնիմոս Եսայեայ մեկնութեան մէջ կ'ըսէ, Երասխայ միջին ընթացքին վրայ գտնուող բերրի ու դաշտային երկիրն Արարատ անունը կը կրէր. «Արարատը Հայաստանի մէջ դաշտային գաւառ մըն է, որուն մէջէն կ'անցնի Երասխա⁴»: Ս. Հերոնիմոսի այս խօսքը բոլորովին կը միաբանի հայտնի հայտնի

¹ Հնութ. Ա. 3. 5. (90) Niese, Հ. I. p. 10.

² Migne, 24 p. 353. Հմտ. 21 էջ 699:

³ Հմտ. Soukry la Géogr. de Moïse de Ch., Venise 1881, p. 29, 39 . . .

⁴ Migne, 24. p. 389 յետոյի Լէ. 36:

Հին հեղինակներուն առած տեղեկութեանը հետ: Փաւստոսի¹ քով Արարաւը Հայաստանի նահանգ մըն է եւ այն երկիրներու կարգէն, որոնք ուղղակի Հայոց առաջին եպիսկոպոսին իրաւասութեան տակն են²: Արարաւ նահանգին մէջն է Աղքբ ամրոցը՝ Արագած լեռան մէջ եւ Եջմիածնի հիւսիսակողմը. նմանապէս Արարատայ մէջ է Արտեւան՝ հայ թագաւորաց գանձարանը³: Ըստ Ագաթանգեղեայ այս գաւառին մէջն են Վաղարշապատ, Արտաշատ քաղաքները⁴. ծանօթ է Կորեան Արարատն իւր Վաղարշապատ⁵ քաղաքովն, որ Նորքաղաք ալ կ'անուանուի: Նմանապէս ասոր մէջն է Կողբ, Եզնկայ՝ ջատագով եպիսկոպոսին ծննդավայրը⁶:

Ղազար Փարպեցի իւր Հայոց պատմութեան այլեւայլ տեղերն Արարատ գաւառին եւ Արարատ գաշտին վրայ կը խօսի, որոնց գիրքը

¹ Անդ, էջ 260, 266:

² Անդ, Գ ԺԳ, էջ 117: Հմմտ. Langlois, անդ, I, p. 250.

³ Անդ, Գ ԻԵ, էջ 148 եւ Ե Ղ, էջ 206:

⁴ Պատմ. Վեճեա. 1862: էջ 103, 122, 594, 602, 612, 626, 651:

⁵ Վեճեա. 1894: էջ 20, 23:

⁶ Հմմտ. Schmid, Des Eznik von K., Wider die Sekten, Wien 1900, ուր էջ 6՝ հետեւելով Փեթրեշէ եւ հետանալով Կոշէ-Նէ՛ Կոշէ Տոյք նահանգին մէջ կը զբօսի: Կէդրէշէ Ռէթրեշէ երկրայիտութեան համար պարտաստած Հայաստանի ու քրդաստանի աշխարհացոյցին մէջ՝ Արատ եւ Արփաշայ գետերուն իրարու խառնուած տեղին քիչ մ'անցին գեղ ի հիւսիս «Կո. զպի» (Kulpi) անունով տեղ մը կայ նշանակուած Արարատայ մէջ:

զանազան տեղեաց անուններուն՝ յիշատակուելովն աւելի կ'որոշուի եւ կը համաձայնի վերոյ յիշեալ աղբիւրներուն: Եղիշէի ծանօթ է Երարասայ եպիսկոպոս մը. նմանապէս՝ Երարաս գաւառն ու անոր Երած աւանը¹: Մովսէս Խոբենացի իւր Աշխարհագրութեանը մէջ կը թուէ Երարասայ 16 գաւառները²: Ուստի տարակոյս չկայ որ Հայաստանի եւ Երարասայ մէջ քաղաքական եւ աշխարհագրական անչութիւն մը կար: Երգ՝ արդարացի՝ է Երարասը Հայաստան թարգմանելը՝ Վերեւայ թէ Հայոց պատմութիւնն ու աշխարհագրութիւնը զիւրութիւն կ'ընծայեն՝ այս դժուարութիւնը վերցընելու: Քանի որ Երարաս ցեղադրական երկիրը Հայաստանի մէկու մասանցը հետ կապուած է, ընդունելի կը դառնայ ըսելը թէ Երարաս թէ նահանգ է եւ թէ գեթ ստարներու համար անուն մըն է, որ ամբողջ պետութիւնը կը ցուցընէ, ինչպէս Allemagne ըսելով Գերմանիան կը հասկըցուի: Հայոց պատմութիւնը կամ ինչ որ մեր առջեւ ունինք իրր Հայոց պատմութիւն՝ այս կարծեաց կը նպաստէ: Երգէն Եզաթանգեղոսի քով Երարասայ Վաղարշապատն արքայանիստ քաղաք է³: Նոյնը կը պատմէ Կորիւն⁴:

Ղազար Փարպեցի Այրարասը գլուխ աշ-

¹ Վենետ. 1891. էջ 22. 28. 31. 316. 488.

² Մասնագր. Վենետ. 1859. էջ 22. 61. 139.

³ Soukry, անդ, էջ 33. 45.

⁴ Ենդ, էջ 655.

⁵ Ենդ.

խարհին Հայոց կ'անուանէ¹: Երարատը Արշա-
կունեաց թագաւորական տան բնիկ երկիրն է:
Սերէասին² ծանօթ է այս երկիրը: Մովսէս Խո-
րենացի³ Երարատը կ'անուանէ բնակութիւն,
կալուած թագաւորաց: Նամանուանդ թէ ի
վիճակի է յայանապէս զրուցելու թէ Հայոց
թագաւորութիւնն իւր սկիզբը Արարատէն առ-
նելով տարածուեցաւ: Արարատն իւր անունը
Արայէն առած է⁴: Սա կէտին ալ մտադիր ըլլա-
լու է որ Փաւստոսի⁵ եւ Խորենացւոյ քով անանկ
տեղեր կան, որոնցմէ կ'երեւայ թէ Հայերն ալ
Արարատ ըսելով ամբողջ երկիրը կը հասկընային
Գաւառին սկզբնական անուան՝ ամբողջ Հայաս-
տանի վրայ տարածուելուն մէկ հնախօսական
հետքը թերեւս կարելի է դանել Ալարոզեանց
անուան ու բնակավայրին մէջ. Հերոզոտոս⁶ Ալա-
րոզեան ըսելով կը հասկընայ հիւսիսային
Հայաստանի մէջ ցեղ մը եւ իրաւամբ կ'ուզեն
տեսնել այս ցեղին մէջ Ալարոզեանց կամ Արա-
րատեանց անունը: Այս հիման վրայ Ս. Գրոց
մեկնիչները իրաւացի համարեցան ըսելը թէ Ս.
Գրոց մէջ Արարատ անունը Հայաստանի հին
անունն է. այս անունը կը տրուէր մասամբ թա-

¹ Անդ. էջ 31 . . .

² Langlois, Collection des hist. anciens et mod-
de l'Arm. I, p. 198 եւ հրատ. Պատկանեան, Մոսկուա 1879,
էջ 2:

³ Պատմ. Գ. Իր. Գ. Իր. Բ, Իր:

⁴ Անդ. Ա. մա. Ա. մե. մզ:

⁵ Փ-----, անդ. Գ. մ: Մ-է-է- իւ-ը. Պատմ. Ա. Իր:

⁶ III, 94. VI, 79.

դաւորութեան մէկ նահանգին միայն եւ կը նշանակէր Հայոց ամբողջ թագաւորութեան մեծագոյն երկիրը: Անձուկ մասը կը հասկընային այս անունը Երեմեայ քով Ծ.Ա. 27: Իսկ Եսայիայ քով Ա: 38 եղածն ամբողջ երկրին անունը կը համարէին, այնպէս որ Թագաւորաց գրքին տուած նոյն տեղեկութիւնը Վուլգատան կրցաւ «երկիր Հայոց թարգմանել¹, ինչպէս որ արդէն բրած է յոյն բնագիրն Կոստանայ մէջ. նոյն կերպով կը նշանակէ Codex syro-hexaplarisը: Ի մասնաւորի նշանակալից երեւցած է Ասորեստանցւոց ոճը, որ ի սկզբան Ռ.բառու (Ռ.բարառու) կը կոչէր Հայաստանի հիւսիս-արեւելեան մասը եւ վերջէն ամբողջ Հայաստանը կոչեց նոյն անուամբ²: Այս յիշեալ նկատողութիւններով սա՛ արդիւնքը ցուցուած համարուեցաւ թէ Ս. Գրոց Արարատը կրկին իմաստ ունի. մէյ մը կը նշանակէ ամբողջ Հայաստան երկիրը եւ մէյ մ'ալ անոր մէկ նահանգը. առանց սահմանները ճշդելու յայտնաւորուած համարուեցաւ Արարատը կամ Արարատը: Նոյն կրկին իմաստն ենթադրուեցաւ նաեւ Հերոնիմոսի քով³:

Ասկէ ետքը Ս. Գրոց աշխարհագրութիւնը համարձակեցաւ քայլ մ'ալ առնուլ դէպ յառաջ: Իմանալէն ետքը թէ Արարատը մեծ տէրութեան մը մէկ նահանգն⁴ է, ալ հնարաւոր երեւ-

¹ Կ---իւն ի Kirchenlexikon, I. 1226.

² Անդ. Ըստ Երագերի, Keilinschriften und Geschichtsforschung, S. 555.

³ Հմտ. Migne, 24. էջ 389.

⁴ Հիշել է Theol. Quartalschr. 55. p. 348.

ցաւ անոր մասերուն վրայ Ճշգագոյն տեղեկութիւններ առնուին: Ս. Գրոց Հին թարգմանիչներուն Երեմիայի մէջ Արարատ անունը պահելը, իսկ ընդհակառակն Թագաւորութեանց ու Ծոնընդոց մէջ Հայաստանով թարգմանելն՝ պարագայ մը չէ ցուցնելու, որ իրենք արդէն Արարատը գաւառի եւ տէրութեան անուն կը համարէին եւ Երեմիայի մէջ եղած անուններն կարծեցին թէ գաւառներու անուն են: Ս. Գրոց մէջ Արարատայ հետ մէկտեղ յիշուած անունները չեն կրնար մէկալ մասերը, զէթ նշանաւորագոյնները ցուցնել: Հնախօսական եւ սոււգաբանական հետազոտութիւններով գտան այս ենթադրութեան հաստատութիւնը եւ նմանապէս արգարացի ըլլալն այն ենթադրութեան, որ կ'ըսէր թէ Հայկական երկիրներու անուններն՝ անցած մտած են Ս. Գրոց մէջ:

Միննի եւ Ասքանազ Արարատայ հետ մէկտեղ կը յիշուին: Շէգգ¹ իւր Հնախօսութեանը մէջ կը գրէ. «Այն ազգաց մէջ, զորոնք Երեմիա Բարելոնի դէմ պատերազմի կը հրաւիրէ, կը յիշուի Արարատայ եւ Միննիի հետ Ասքանազ: Քանի որ Արարատ գաւառն էր միջին Երասխայ վրայ, որ հարաւէն դէպ արեւելք կը կտրէ Հայաստանը եւ Ալեքոսի (Աուրի) հետ Ասսպից ծով կը թափի, քանի ոչ Միննի՝ Հայկական Մինիւաս երկիրն է արեւելեան Եփրատայ վերին ընթացքին վրայ, հարկ է որ Երեմիայի ասեն ասոնց շրջակայքն Ասքանազ

¹ Freiburg 1887, S. 358.

անուանով երկիր մ'եղած ըլլայ, այնպէս որ այս երեքն ի միասին՝ հարաւային Հայաստանի մէկ մասը կը կազմէին: Ասքանազայ՝ հարաւային Հայոց մէկ մասը կազմելուն ենթադրութիւնը կ'ապացուցանէ Առէն հայկական յատուկ անուան գոյութեամբն ու հայացի ու մասնկով:

Միննին ալ հայ երկիրներուն կարգը դասել ուզեցին: Հայկական ազգանուններն ու քաղաքանուններն իրենց մէջ կը բաժանդակեն հաւ վանկը, զ. օ. Մաւազղի, Մազկերտ ի Տուրուբերան, ինչպէս արդէն մտադիր ըրած է Սէն Մարտէն¹: Թերեւս ներելի ըլլայ մատնանիշ ընել նաև Մաւաճիհր, Մանազղի, Մազակունի անունները: Ա՛րսուի թէ այս հաւ վանկին մէջ պահուած ըլլայ հին Միննին:

Նոյն իսկ Արմենիա անուան մէջ իբր ստուգաբանական կազմիչ մաս՝ Միննի կամ Ման անունը գտան: Մինչ Շղրէք² (Բոխարտի) սեմական Հարմինիա (= լեռնաշխարհ Միննի³) անունէն մեկնելը ստուգաբանական խաղալիկ կը կոչէ, անդիէն Մուրատ⁴ շատ հաւանական կը համարի նոյն մեկնութիւնը: Արամբրէնի մէջ շատ ցանցառ կը գործածուի հարբառը, այնպէս որ սեմական աղբիւրէ ստուգաբանելը շատ տարակուսական է (Եռուստի): Չե՛նք կրնար հարի տեղ բակդրիական հար կամ հարիսի մասը դնել, որ լեռ, սար կը նշանակէ եւ իրապէս ալ ինչ ինչ

¹ Բ-Մ-Մ-Մ-Մ քով անդ, էջ 3:

² Անդ, էջ 104:

³ Բ-Մ-Մ-Մ, անդ, էջ 3:

⁴ Մ-Մ-Մ-Մ, անդ, էջ 18:

յատուկ անուանց մէջ կը գտնուի: Այս պարագայի մէջ Armina կամ Arminiya սկզբնաբար կը նշանակէ լեռնաշխարհ Միննեանց եւ մտնացոյց կ'ընէ ասնչութիւն մը ի մէջ Միննիի եւ Արմէնիայի, ի մէջ Միննիի եւ Արարատայ:

Հատ աւելի սուր կերպով նոյն բանը կ'ընէ հետեւեալ ստուգարանութիւնը, որ խորունկ մտազրուածեան¹ արժանացած է: Այս ստուգարանութիւնը Արմէնիա անունը Միննի եւ Արարատ անուններէն բաղադրուած կը գնէ: Այս տեսութիւնը բնականաբար կ'ենթադրէ երկու երկիրներուն պատմական միութիւնը ի մի ամբողջութիւն:

Միննի — Արմէնիա հաւասարութիւնը հիմն է միանգամայն հին պատկարանի ասորերէն թարգմանութեան եւ Տարգումի, որ Արեմիայի Ծ.Ա. 27 Միննին շայաստան կը թարգմանեն:

Ման եւ Վան անուններուն նմանութեանը վրայ յեցեալ՝ հին Մանը շայոց Վանայ շրջանին մէջ փնտոնեցին²: Այսպէսով կրցաւ Ալլիօլի համառօտիւ Արարատը, Միննին եւ Ասքանազը հայկական գաւառներ անուանել. իսկ Գրաֆ³ այս երկիրները կրցաւ հայկական լեռանց մէջ երեք թագաւորութիւն համարիլ: Ռիս⁴ Միննին հայ ցեղ մը կը համարի Վասպուրականի մէջ:

¹ Kirchenlexikon I. Sp. 1226.

² Belek, Das Land der Mannäer. Verhandl. der Berl. G. f. Anthropol. 1894, S. 480.

³ Der Prophet Jeremias, Leipzig 1862, տես զԼուի Ծ.Ա. 27:

⁴ Bibelatla *Namensverzeichnis.

Կնարէնբաուէր¹ Վնորմանի վրայ հիմնուելով՝
 Էսայայայ ԾԱ, 27 կը համարի կոչ մ'առ թա-
 գաւորս եւ ազգս Հայոց: Արարատ ու Միննի կը
 կազմեն Մեծ կամ Արեւելեան Հայաստանը,
 իսկ Ասքանազ՝ Արեւմտեան Հայաստանը: Հում-
 մէլաուէր² կը բաւականանայ Ասքանազայ համար
 ըսելով թէ՝ «կրնաս ընդունիլ թէ՛ Փոքր Ասիա
 կամ՝ Հայաստան բնակած ըլլայ.», Միննին որո-
 շակի Արարատայ հետ հայկական երկիր կը
 համարի:

Մեր թափառման վերջը հասած՝ յետա-
 դարձ ակնարկ մ'արձակելով յիշեալ արդեանց
 վրայ՝ ստիպուած ենք խոստովանիլ թէ այս մեկ-
 նութիւնները Ս. Գրոց աշխարհագրութեան բո-
 լորովին ապահով հետեւութիւնները չեն:

Մեկնութեան այս փորձերուն ատեն՝ Հա-
 յաստանի քրիստոնէութեան կամ Արշակունեաց
 ժամանակ տիրող աշխարհագրական-քաղաքա-
 կան յարաբերութիւնները նոյն համարուած են
 այն յարաբերութեանց հետ, որ սրբազան հե-
 ղինականերուն օրերը կը տիրէին այն կողմերը:
 Եթէ առ այս կ'ուզեն Մովսէս Խորենացին ու
 Փաւստոսը մատնացոյց ընել, այն ատեն սա նոր
 խնդիրը կը ծագի թէ ի՞նչ իրաւունքով ըրին
 այս ենթադրութիւնը: Խորենացւոյ Հայոց պատ-
 մութիւնն այս անունը գործածած ատեն (Ա. իր)
 բաւականէն աւելի յայտնի կերպով կը մատնէ
 թէ ինքը Ս. Գրքէն կախում ունի: Քննադատ-

¹ Մեկնութիւն Երեմ.:

² Մեկնութիւն Ծանոց, էջ 313:

ներուն այս պատմագրին հնութեան եւ ազբիւր-
ներուն վրայ հետազօտութիւններ կատարելէն
եւ հին գաղափարը մերժելէն ետքն ալ՝ Խո-
րենացւոյն երկը մասամբ կը մնայ ամենահին,
մեծարգի աւանդութեանց՝ ժողովածոյք մը: Այս
աւանդութիւնները պէտք ունին զտուելու, մա-
քրուելու, վերջին ժամանակի յարաբերութեանց
յարմարցուած կտորներէն յստակուելու եւ այս
պարագայի մէջ ալ չեն վկայեր վերի հաւասա-
րութեան, որով Ս. Գրոց Արարատն յետնագոյն
ժամանակի աշխարհագրութեան Հայաստանին
գիմացը կը դրուէր: Նոյնն ըսելու ենք միանգա-
մայն այն փորձին համար, որով աշխատեցան
Խորենացւոյ քով վկայութիւն մը գտնելու՝ ցու-
ցընող թէ Արարատ գաւառանունն Հայաստան
ալ կը նշանակէ միանգամայն: Քանի որ Արա-
րատայ տէրերը Հայաստանի վրայ թագաւոր
էին, տարակոյս չկայ որ Հայաստանն Արա-
րատայ տէրութեան երկիրն է: Այս շրջաբանու-
թենէ դուրս՝ երբեք Արարատն ամբողջ երկրին
սեփական ու յատուկ անունն եղած չէ: Պէտք
ենք ըսել որ այս շրջաբանութիւնն ալ Ս. Գրքէն
առնուելով ծագած է: Նոյնն ըսելու ենք Ս. Յա-
կովբ Մծրնացւոյ պատմութեան մէջ Փաւստոսի
գործածած բացատրութեան նկատմամբ: Այն-
տեղ ալ գործածուածն երկրին բնիկ կամ
յատուկ անունը չէ, այլ լոկ շրջաբանութիւն
մըն է եղածը, երբ կ'ըսուի. «Խաղաց գնաց . . .

1 Belek, Verhandl. d. Berl. G. f. Anthropol. 1895,
Seite 606.

գալ Հասանել ի լերինս Հայոց՝ ի լեառնս Սարարատայ ի սահմանս այրարատեան տէրութեանն¹։

Բայց եթէ նոյն իսկ Արշակունի թագաւորաց ատեն իրապէս ամբողջ Հայաստանի վրայ տարածուած ըլլար թագաւորաց կայուածին՝ Արարատ գաւառին անունը, սակայն ասով տակաւին ապացուցի ստուերն անգամ չէինք ունենար թէ Ս. Գրոց մէջ յիշուած հին Արարատ երկիրը կամ թագաւորութիւնը համանուն գաւառ մ'ունեցած ըլլայ, եւ թէ գաւառի եւ թէ թագաւորութեան անուն եղած ըլլայ միեւնոյն ժամանակ։

Այս վստճանին համար՝ Ասրանազայ ու Միննիի Հայաստանի վերաբերելուն զիմէլը՝ նշանակութիւն չունի, վասն զի ամենեւին ապացոյց չկայ՝ Ասրանազայ հայ ցեղի մը կամ գաւառի մ'անունն ըլլալը ցուցնող։ Հայկեան հնագոյն մատենագրութեան մէջ Ասրանազանունը կը գտնենք Կորեան² քով եւ Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի ցեղաբանութեան³ մէջ։ Բայց ներելի է ենթադրել թէ այս երկու տեղերը տրուած տեղեկութիւնը Ս. Գրքէն (Նոն. Ժ, 3) եւ նոյն ժամանակուան Ս. Գրոց մեկնութենէն առնուած

¹ Անդ. Գ. 1, էջ 22; Հմմտ. Langlois. I. p. 218.

² Տես Կորէան, Վենետ. 1894, էջ 7; Հմմտ. Նաեւ. Յ-ժ. Կ-Բաշ, պամ. Մոսկուա 1853, էջ 10։

³ Սոփերք Հայկականք Է, էջ 31. տես Լանգլուս. անդ 25; Հմմտ. Մ. Խոր. Ա. Իր. Այս ցեղաբանութեան հեղինակին նկատմամբ տես Յուսէֆ Հայ. 1ևոագ. Միտիթ. Մանգր. էջ 179 (801 եւն)։

են, Երիմիայի ԾԵ, 27 տեղւոյն ակնարկութիւն մը կայ Խորենացւոյ քով (Ա, ԻԲ)՝ նոյն ազբի բէն անուամբ: Կամ թէ արդեօք ասիկայ առաջնոց քով Երչակունեաց, արբուռի տան եւ Ս. Գրիգորի տոհմն պարթեւական ըլլալը կը ցուցնենք, ինչպէս երեւոյթը կարծես թէ կը ցուցնէ:

Միշտ տարօրինակ երեւոյթ է՝ Հայոց Ս. Գրոց վրայ յենլով՝ իրենք զիրենք Եսթանազեան կոչելը, մինչ Եղեկիէլ՝ ԻԷ. 14, 1Բ. 9 եւ Ա. Սնաց. Ա. 3 Հայերը կ'ըմբռնեն իբր որդիք Թորգոմայ, Հայերը Փաստասի եւ Ագամանդեղեղայ քովն ալ ասանկ կը կոչուին: Իսկ յեանագոյն պատմագիրներուն քով պայծառ է այս ըմբռնումն: Եթէ Հայերը Թորգոմայ որդիքն էին այս անուան Ս. Գրոց մէջ ունեցած իմաստովը — նոյն անունը կրնար թերեւս յեանագոյն Մելիդիսէի Տիլգարիմուի եւ Հայոց նոյն ազգին ունեցած յարաբերութեան յիշատակը պահել, սակայն Յովհ. Կամոզիկոս, Վարդան, Մովսէս Խորենացի հայ պատմագիրները Ս. Գրոց Թորգոմը կը հասկընան — այն ատեն չէին կրնար միանգամայն Եսթանազայ որդիքն ըլլալ, վասն զի Եսթանազ Թորգոմայ եղբայրն է Ծենն. Ժ. 3 համաձայն: Եթէ կարենայինք Եսթանազ անուան մէջ Փոխզիոյ հնագոյն բնակչաց՝ Ասկանացւոց՝ նշմարը գտնել, ինչպէս որ հաւանական կ'ընէ Հայոց նախնական բնակավայրին եւ նախապատմական գաղթականութեան վրայ վարը յիշուելի տեսութիւնը, այն ատեն կը մեկնուէր Հայոց

Արքանազ անունն անուրը եւ հասկանալի կը
 դառնար անոնց՝ Դենդոց (Ժ, 3) Արքանազին
 ունեցած անշուքներ, սակայն առանց Երի-
 միայի ԵՎ, 27 յիշած Արքանազեան թագաու-
 րութիւնը Հայաստանի համազօր գնելու: Ինչու
 որ Ազգարանութեան ինքնին մէջ չենք կրնար
 յեամնօրիսեան ազգեր փնտռել¹: Եթէ հայ
 ցեղերու մէջ գտնուէին Երեմիայի Արքանա-
 զեաններն ալ, այն ատեն հին ժամանակէ մնացած՝
 Տայր, Սպեր, Բրարատ, Փակացիք, Խաղչիք
 երկրի ու ցեղի անուանց մէջէն՝ այս նշանաւոր
 ցեղին անունը հարկ էր որ աւելի սակայ յիշուէր
 Հայոց յեանազոյն պատմութեան ու աշխարհա-
 դրութեան մէջ, մանաւանդ որ մարգարէն անանկ
 մեծ նշանակութիւն կու տայ Արքանազին: Ասոր
 ասանկ չըլլալով՝ նշան մըն է, որ Արքանազ ժո-
 ղովորեան եւ Արարատայ թագաւորութեան
 չէր վերաբերեր: Աերջապէս կը հարցընենք,
 ինչ կ'ըսէ Ս. Գիրքն Արքանազայ վրայ: Ինչպէս
 որ Արարատեան թագաւորութեան մը վրայ կը
 խօսի, նոյնպէս եւ կը խօսի Միննիի եւ Արքանա-
 զեան թագաւորութեան մը վրայ: Աստի այս
 երկքն ոչ թէ միացընելու է, այլ բաժնելու:
 Արքանազը ճանչցընող մերձաւոր ճամբան Արա-
 րատ-Հայաստանի մէջէն չի ամիր, այլ առանց
 Հայաստան հանդիպելու կ'անցնի: Դոյնը ըսելու
 է Միննիի նկատմամբ:

Միննի գիրքին նկատմամբ ալ կարելի չէ հե-
 տեւութիւն մը հանել ինչ արմատական վանկով

¹ Hoberg, Genesis S. 98.

կազմուած աղգանուններէն ու քաղաքանուններէն: Ի հարկաւորութեան կարելի է մտածել թէ Արմէնիա անունը յառաջ եկած ըլլայ Արաբաս ու Միննի անուններուն ի մի բարդուելովը, եթէ ցուցուի որ Արարատ ու Միննի ի մի Հայաստան ձուլուած են. ապա թէ ոչ՝ կարելի չէ այս մտածումը: Աւստի այս պատճառաւ ալ չի կրնար իրր ապացոյց առ այս գործածուիլ: Կարելի է թերեւս ընդունիլ թէ Արմէնիան օտար ժողովրդեան մը քով Հարմինիեա անունէն յառաջ եկած ըլլայ, բայց մասնականի իջնալով՝ չի թոյլատրեր աշխարհագրական յարաբերութեանց մասին ընդունելի հետեւութիւններ հանել: Իր կազմիչ մասանց նայելով՝ կը նշանակէ Միննեանց լեռնաշխարհ՝ առանց անոր տարածութիւնն ու քաղաքական յարաբերութիւնները պարզելու: Նմանապէս պատմական պատճառներն անընդունելի կ'ընեն Աան եւ Ման = Միննի հաւասարութիւնը, ինչու որ, ինչպէս պիտի տեսնենք, Աան կը վերաբերէր Արարատայ, որուն քով գոյութիւն ունէր եւ Ման = Միննի: Ս. Գրոց ասորի թարգմանութեան եւ Տարգումի Միննին Հայաստան թարգմանելն ամենեւին պատմական վկայութիւն չէ, այլ լոկ փորձ մըն է Միննին մեկնելու. եւ այս փորձն այնչափ կ'ապացուցանէ, որչափ քննելի այն պատճառներն, որոնց վրայ կեցած է: Այս յիշեալ պէսպէս կէտերուն վրայ հայեացք մ'արձակելով՝ կը տեսնենք որ ասոնք ոչ թէ միայն հեռու են իրարու նպաստելէ եւ վերջնա-

կան արդիւնքի մ'առաջնորդելէ, այլ հակառակ են իրարու: Հայաստան ըսելով Միննի հասկը-
ցողը՝ չի կրնար այլ եւս Հայաստանն Արարատ
անուանել. իսկ Արմէնիա անուան կարծեցեալ
կազմութեան հետեւելով՝ նոյնը Արարատ եւ
Միննի անուններէն յառաջ եկած կարծողը՝ ստի-
պուած է Ասքանազը անկէ դուրս վտարել. միայն
թէ ասով ուրացած կ'ըլլայ այն սկզբունքը, որ
իւր հիմն է: Ասոնց հետ Ասքանազը միացընողը
պէտք է որ վերոյիշեալ կարծիքները մերժէ:
Արարատը միեւնոյն ժամանակ թէ՛ գաւառի եւ
թէ՛ երկրի անուն համարողը՝ ստիպուած է սխալ
հրատարակել ասորական ու տարգումեան թար-
գմանութիւնը:

3.

Մինչևէ հիմայ ըսուածներն աչքի առջև
ունենալով՝ իբր ապահով եւ ստոյգ ընդունելու
ենք թէ Արարատը Հայաստանի մէջ փնտռելու
ենք եւ թէ Երեմիայի Ասքանազն ու Միննին
Հայոց աշխարհին եւ Ասորեստանի դրացի էին:
Ինչու որ Շրադէր՝ իրաւամբ ըսած է թէ ան-
հետեւութիւն կ'ըլլար ենթադրելը թէ մար-
դարէն Քարելոնի գէմ կը հրաւիրէ ու կը կոչէ
հետարնակ փոքրիկ ժողովուրդ մը: Իսկ անուն-
ներուն փոփոխութիւն կրելն եւ Արարատայ հետ
մեկտեղ յիշուած երկու թագաւորութիւններուն
եւ ժողովուրդներուն գրեթէ անհետ կորսուած
ըլլալը՝ յայտնի նշան կրնան համարուիլ թէ

1 Keilinschriften u. Geschichtsforschung. Giessen
1878, S. 160.

Երեմիայէն ետքը Հայոց աշխարհին քաղաքական պատկերն ու ազգացն աշխարհացոյցը մեծամեծ յեղափոխու թիւններով՝ ընդարձակած աւալ կերպարանափոխու թիւն կրած են:

Աւրիշ ամեն բան կը մնայ ենթադրութիւն եւ կցկցանք, մինչեւ որ պատմութիւնը այն ժողովրդոց վրայէն անցելոյն քողը բանայ եւ թոյլ տայ մեզ ակնարկ մ'արձակել այն յարաբերութեանց վրայ, որ երբեմն ներկայ էին Ասայեայ եւ Երեմեայ կամ մարդարեւական հոգւով ներկայ տեսնուած ազգայ:

Հնախօսական հետազօտութիւնն անցելոյն այս քողը հիմայ քիչ մը պարզեց: Այս հետազօտութեան հետեւելով՝ կը ստանանք այն արտաքին ազացոյցները, որ կը ցուցնեն թէ որչափ իրաւացի էր վերոյիշեալ մեկնութեանց քննութիւնն՝ որ իրեն հիմ ունէր ներքին պատճառները կամ ազացոյցները՝ եւ ասով գէթ մինչեւ որոշ աստիճան մը՝ պատմութեան գեանին վրայ կեցած կը ծանօթանանք Ս. Գրոց յիշեալ տեղերը շօշափուած աշխարհագրական եւ քաղաքական յարաբերութեանց: Այս է հին-հայկական կամ նախահայկական արձանագրութիւններուն եւ բեւեռագիրներուն հետազօտութիւնը՝ որ իրենց լուսովը հազարաւոր տարիներէ ի վեր Ս. Գրոց Արարատ անունը պատող մթութեան խաւարը կը փարատեն:

Շրագէրի այս աղբիւրներուն օժանդակութեամբը Ասորեստանի՝ աշխարհագրութիւնն

1 Zur Geographie des assyr. Reiches. Sitzungsberichte der Berliner Akademie 1890.

երևան հանելէն ու Keilinschriften und Geschichtsforschung անուն գործոյն մէջ Առաջա-
կողման Ասիոյ աշխարհագրական յարաբերու-
թեանց ծանօթութեանը մեծապէս նպաստելէն
ետքը՝ նորագոյն ժամանակներս ձեռնարկեց
Ս. Շարէք¹ Բարելոնի եւ Ասորեստանի բեւե-
ռագիր արձանագրութիւններուն միջնորդու-
թեամբը այսօրուան Հայաստանը, Քրդաստանն եւ
Արեւմտեան Պարսկաստանը՝ աշխարհագրական
գիտութեան լոյսը հանել:

Վիտնականաց եռանդը յաջողեցաւ միան-
գամայն՝ ասորեստանեայ աղբերաց Արարատ-
Արարատ անուանած երկրին մէջ գտնուող
բեւեռագիր արձանագրութեանց իմաստն ալ
տոեղծուէ: Ի հարկէ երկայն տեւեց, մինչեւ որ
հոս ալ կարելի եղաւ ըսել թէ քարերը կը
խօսին: Եւ դեռ շատ կողմանէ՝ այս խօսիլը թո-
թովել մըն է: Արդէն 1828ին Շուք² Սէն-
Մարտէնի միջնորդութեամբը Հայաստան խաւ-
րուելով եւ Նինուէի գրական գանձուց ծանօ-
թանալէն եւ պարսիկ սեպագրութեանց կար-

¹ Das Gebiet der heutigen Landschaften Armenien, Kurdistan und Westpersien nach den babylonisch-assyrischen Keilinschriften. Z. A. 1898 f. Տես այս գործոյն նայ թարգմանութիւնը, որ «Հայաստան, Քրդաստան եւ Արեւմտեան Պարսկաստան՝ Բարելոնական — ասորեստանեայ սեպագրերու նամածայն» անուան տակ մասամբ «Հանդիսի» մէջ հրատարակուած է եւ մտացեալն ալ՝ որ այս օրերս լոյս տեսաւ, կը հրատարակուի: Ապագային՝ անանձինն հատորի մը մէջ լոյս պիտի տեսնէ:

² Lehmann, Das vorarmenische Reich von Wan. Deutsche Rundschau 1894, LXXXIII., 3.

դացուելէն յառաջ՝ 40 բեւեռագիր արձանագրութիւն ընդօրինակած էր, մինչեւ որ քուրդ ցեղապետի մը դաւերուն զոհ երթալով՝ իր ըրած իմանկագին գիւտերը կեանքովը վճարեց: Ասոնք Journal Asiatiqueի մէջ հրատարակուեցան՝:

Գիւլյար եւ Սէյս բախտն ունեցան այս շատ հին յիշատակարանները կարդալու առաջին բանալին գտնելու: Արդիւնքները ասոնցմով զբաղելու շահագրգռութիւնը աւելցուցին եւ սկսան այս հին պատմագրութեան² մնացորդները մեծ զոհողութեամբ քննելը յառաջ տանիլ: Միւլէր — Սիմոնիս եւ Հիփէրնա ձեռնարկեցին հետազոտելու նպատակաւ դժուարին ու վտանգաւոր ուղեւորութեան մը: Ի մասնաւորի շատ յաջող եղաւ Բէլքի գործունէութիւնը, որ երկայն տարիներ շայստանի մէջ Սիմէնսի բովելուն քիմիագէտն ըլլալով՝ առիթ ունեցած էր երկիրն ու բնակիչները ճանչնալու. Բէլք իր ծանօթութիւնները գործածեց անձնանուէր հետազոտութիւններով՝ գիտութեան առջեւ սեպագիր մատենագրութեան նոր աղբիւրներ բանալու: Չէ թէ միայն յաջողութիւն ունեցաւ ատաղձը զգալի կերպով աճեցընելու, այլ եւ զանոնք հասկընալու համար տեսութեան նորանոր ու յարմար կէտեր գտաւ՝ ցուցընելով թէ զասոնք առեղծու համար ապահով առաջնորդ է՝ նախահայկական սեպագիր արձանագրութեան մը զիւրքն որոշելը կամ ճշգրելը:

¹ J. A. 1828, II., p. 161 ff.

² Հմմտ. «Հանդէս Ամսօրեի» մէջ՝ Հ. Տաշեանի յօդուածը 1899, էջ 16 եւն:

Այս հետազոտութիւնը Ս. Գրոց Արարատ անուան մեկնութեանը համար շատ կարեւոր տեղեկութիւններ կու տայ, որ կը լուսաբանեն Արարատայ աղերսը թէ առ աշխարհն Հայոց եւ թէ առ Միննի: Աւքանազայ վրայ տիրող խաւարը տակաւին փարատած չէ: Աւքանազը Բիւթանիոյ ասկանեան երկրին մէջ փնտոնցին¹: Վերը տեսնոք թէ Շրագէր հակառակ է ասոր: Այժմ Աւքանազը Սեւ եւ Կասպից ծովու եզերքները կը փնտոնեն: Քաղզէսիւն Տարգումը Աւքանազայ տեղ Ադիաբենէ² կը գնէ: Կնանք Աւքանազը նոյն համարիլ սեպագրութեանց մէջ Իսկուզացիք կամ Աշկուզա ըսուածներուն հետ, զորոնք Ասորհադգոն կը յիշէ իբր նիզակակից Մաննայի³: Կ'երեւայ թէ կրնայ ըլլալ, փասն զի թէ այս քաղաքական յարաբերութեան կը համապատասխանէ եւ թէ այն գիրքին, զոր Երեմիա նոյն ժողովրդեան կ'ընծայէ: Այս պարագայի մէջ ասոնց բնակավայրը Հայաստանէն դուրս ըլլալու է: Ինչու որ Իսկուզացիք Ասորեստանի ստէպ սպառնացող հիւսիս-արեւելեան թշնամիներէն են, այս թշնամեաց խմբին կը վերաբերին Սապարդացիք, Գիմմերացիք եւ Մադաիացիք⁴: Վինկլէր⁵ այս Աշկուզան կը գնէ Առիտ-

¹ Schröder, Keilinschriften und Geschichtsforschung, S. 160.

² Loeb und Reischlի Մեկնութեան եր. ԾԵ. 27:

³ Մարտի, անդ, էջ 16:

⁴ Շորգէր, ասանկինն հրատ. էջ 96:

⁵ Der alte Orient. I, 1. Die Völker Vorderasiens,

մասը չէր, այլ անոր արեւելեան կամ հարաւ-
արեւելեան դրացին: Աչքի առջեւ բերենք հա-
մառօտիւ անոր պատմութիւնն ու դիրքը:

Հոմմէլի¹ ըսածին նայելով՝ յոյն ուղիղ
թարգմանութեան համաձայն Յովբայ երրորդ
բարեկամը Սովփար Միննացւոց մէկ թագաւորն
էր: Շարէք² այս թագաւորութեան հնութեան
նկատմամբ կ'ըսէ. Ստոյգ չէ թէ Գուդէայի
քով (B. Col. VI., 4) յիշուած Մենուան նոյն է
մեր Ման — Միննիի հետ, թէ ուրիշ երկիր
կամ լեռ մըն է: Եթէ նոյն է, այն ատեն Մանի
գոյութիւնը մինչեւ³ հազարամեակ վեր կ'ելլէ:
Սեպագիրներուն մէջ առաջին անգամ Սաղմա-
նասար Բ.ի ատեն 859—824 Մանեանց կը
հանդիպինք:

Բէլք³ մանեան երկրին վրայ յառաջ
գոյութիւն ունեցող տէրութեանց անհետանա-
լուն ժամանակէն կը հետեւցընէ, թէ Մանեանք՝
վերջին անգամ հին տէրութեանց յիշուած
857/56 թուականին եւ Մանեանց առաջին
անգամ յիշուած 830 թուականին մէջ եկած
են այն երկիրը, ուր զիրենք գիտեն ասորես-
տանեայ բեւեռագիր արձանագրութիւնները:
Զայս կը հաստատեն նաեւ նախահայկական կամ
խաղղեան արձանագրութիւնները: Ինչու որ
Խաղղէացւոց թագաւորներուն՝ Մանեանց դէմ

¹ Geschichte des alten Morgenlandes, S. 101.

² Շարէք, անգ. էջ 105:

³ Das Reich der Mannäer. Verhandlungen der
Berl. Ges. für Anthropol. 1898, S. 484.

ըրած արշաւանքներուն վրայ թողած ամենահին տեղեկութեանց մէջ ալ երբեք չեն յիշուիր Զամուսյի կամ Աեռուրիի հնագոյն թագաւորութիւնները: Այստեղ յիշելու ենք որ արդէն Հոմէլ¹ կ'ըսէ թէ Ասորնասիրբաղ գրաւելով ու Նուաճելով մտած է Մաննաի. այստեղ երկիրը հասկընալու է աշխարհագրօրէն եւ ոչ թէ քաղաքականօրէն:

Ա' երեւոյ թէ Մաննանք արեւելքէն գալով մտած են իրենց երկիրը: Իրենց այս արշաւանքը դադար առաւ Ուրմիոյ լճին հարաւային, հարաւ-արեւելեան եւ հարաւ-արեւմտեան եզերքին շուրջը գտնուող երկիրներուն գրաւմամբը: Մերձաւորապէս Տաշթէփէ եղած ըլլալու է նոյն պետութեան կենդրոնը: Բէլք² էրէրէն - - - - - էրէն՝ Մ-նը է-՝ Մ'նննն (Մ-նն-ն) էրէրէն շ-յ- - - - - ը- - - - - էրէրէն - - - - - էրէրէն - - - - - էրէրէն շ-յ- - - - - էրէրէն - - - - - էրէրէն ը- - - - - էրէրէն:

Քիչ մը տարբեր կը գծէ այս տէրութեան սահմանները Շարէք³, այնպէս որ տէրութեան թէեւ ոչ ամբողջութիւնը, բայց ինչ ինչ կտորները վերջէն Հայաստան ըսուած երկրին մասը կ'ըլլան:

Շարէք Մանը՝ Վանայ ծովուն հարաւ-արեւելեան կողմն ու Ուրմիոյ լճին արեւմտեան

¹ Անդ. էջ 482:

² Անդ. 1899, էջ 142, ուր եւ յառաջ կը բերուին Ասորեստանցոց իրաց հմուտ անձանց յեականս միտքան սահմանները:

³ Geschichte des alten Morgenlandes, S. 114.

կողմն այնպէս մը կը դնէ որ հարաւէն Հուրուչկիա, արեւելքէն Վիրզան եւ հիւսիսէն Ուրարտու սահմանակից կ'ըլլան: Գրեթէ այսօրւան Շատտախ, Խոշար եւ Բաշկալա երկիրներն ու ասոնց աւելի հիւսիսային կողմերը կը ծածկեն Մանը: «Արեւելեան կողմանէ՝ յատուկ մտօք Մանի սահմանակից էր Զիկիրտու նահանգն... եւ արեւելեան կողմանէ՝ Անդիան, այսինքն Երասխայ գաշտը Խոյի եւ Մարանդի քով:», Շարէք կը կարծէ թէ Վանայ ծովուն քով նահանգ մըն ալ մանեան երկիր էր¹:

Մանի ընծայուած այս դիրքը կը ցուցնէ որ այնպիսի երկիր մը եղած է, որ վերջէն Հայաստան ըսուած աշխարհին մէկ մասն է եղած: Մանի թագաւորութիւնը բոլորովին զատ եւ տարբեր է Արարատէն: Մանը վերջէն Հայաստան ըսուած երկրին կը վերաբերի ոչ թէ իբր կենդրոնացեալ կամ ամբողջութիւն կազմող նահանգ մը, այլ բոլորովին փոփոխուած (ազգագրական ու) քաղաքական յարաբերութեանց ազդեցութեամբ: Նոյն իսկ Ման անունն անհետ կորսուած է: Մանն այնպէս հայկական նահանգ մըն է, ինչպէս տաճկական է Փղշտացուց պետութիւնը:

Այս պետութեան պատմութիւնը արիւնահեղ պատերազմներ կը պարզէ մեր աչաց առջեւ: Մինչ Արարատն երկիրներ նուաճելու մարմաջէն մղուած՝ հիւսիսային արեւմուտքէ դրացի տէրութեան վրայ յարձակեցաւ, Ասուր

¹ Շարէք, անդ, էջ 99:

կատաղի մոլեգնութեամբ արեւելքէն դիմեց յանդուգն թշնամւոյն վրայ՝ որ համարձակած էր գրաւել Նինուէի հարկատու տէրութեանց շատերուն երկիրները:

Մանեանց տէրութիւնը կրցաւ իր անկախութիւնը պահել Արարատայ դէմ: Խաչգեան արձանագրութեանց մէջ երբեք չենք հանդիպիր Իզիրտու կամ Զիրտու անուան, որ մայրաքաղաքն է Մանեանց: Ապացոյց մը, որ Արարատ երբեք նոյն քաղաքն առած չէ¹: Ասորեստանցւոց յարձակումներուն հետեւութեամբը ստիպուեցաւ Ման մերձենալ ու միանալ իր արեւմտակողմը գտնուող պետութեան եւ այն՝ Աղայի՝ Սարգոնի հաւատարմին սպանուելէն եւ արարատասէր Բագդատտի թագաւորին աթոռը նստելէն ետքը: Այս Բագդատտիին յաջորդեց Աւուսուսն:

Սաղմանասար Բ 859—825 Մանեանները ստիպած էր հարկ տալու. նոյն հարկը կը տրուէր Սամսիր համման Բ. Ի [824—812] ատեն ալ: Ամենէն աւելի Մանեանները կը յիշեն Սարգոնի 722—705 արձանագրութիւնները: Այս ժամանակս էր որ Ման մտաւ այն նիզակակցութեան մէջ, որ Արարատայ առաջնորդութեան տակ՝ Ասորեստանի դէմ կազմուեցաւ: Այս նիզակակցութենէն օգուտ մը չտեսաւ:

Այս ատենս Ասորեստանի Մանի հետ ունեցած յարաբերութեան վրայ խօսող տեղեկութիւնք կը պատմեն թէ Բագդատտի Սարգոնէ

¹ Բէլլ, անդ:

մորթազերծ եղաւ եւ Ուլուսունու ստիպուեցաւ
 Հպատակիլ, եւ թէ Սարգոն կուսակալ մը,
 այսինքն Մանի ասորեստանցի մէկ հարկատու
 թագաւորը՝ Գաիուկկի անունով՝ գերի ընելով
 տարաւ. Արարատայ՝ Մանի ձեռքէն առած եր-
 կիրները դարձեալ Մանեանց տրուեցան Ասո-
 րեստանցիներէն՝ որ Արարատայ ալ յաղթած
 էին, եւ վերջապէս հաստատուեցաւ Հպատա-
 կութեան հին ազերսը¹:

Ասուրբանիպաղայ (667—627) ատեն
 Մանի թագաւորն էր Ասհէրի: Այս անձը ջանաց
 իր անկախութիւնը պահելու, մանաւանդ թէ
 փորձեց իր իշխանութիւնը դէպ արեւելք եւ
 հարաւ տարածել եւ յաջողեցաւ ալ՝ ժամա-
 նակաւ Ասորեստանի վերաբերող ինչ ինչ քա-
 ղաքներ նուաճել, ինչպէս կը տեսնուի ասորես-
 տանեայ արձանագրութիւններէն²: Ասուրբանի-
 պաղ ասոր դէմ իր շորրորդ արշաւանքն ըրաւ:
 Ասհէրի ստիպուեցաւ փախչիլ: Հպատակներն
 անոր դէմ ոտք ելան: Ասհէրի սպաննուեցաւ:
 Իր որդին՝ Ուալլի՝ թագաւորութիւնը ձեռք ձգեց,
 բայց ստիպուեցաւ դարձեալ Ասորեստանցւոց
 Հպատակիլ եւ յանձն առնուլ՝ աւելի հարկ
 տալը:

² Աստ եւ այժմ Մանի պետութեան յետ-
 նագոյն վիճակին վրայ ոչինչ գիտենք³: Իրաւամբ
 կրնանք ընդունիլ թէ այս յանդուգն ժողովուրդը,

¹ Շորթե+, անդ, էջ 95 եւն: Շորթե+, անդ, էջ 133:

² Շորթե+, անդ, էջ 212:

³ Բեւե+, անդ:

որ իր ազատութիւնը պահելու համար մշտապէս պատերազմի մէջ էր Ասորեստանի դէմ՝ թէեւ ոչ միշտ յաջողութեամբ, նորէն զօրացաւ, երբ Ասորեստան իր տեւողութեանը վերջերր տկարացած՝ Բաբելոնէ նուաճուելու մօտ էր. այնպէս որ կրցաւ մարգարէն Մանը անանկ տէրութիւն մը ճանչնալ, որ կոչուած էր Բաբելոնի ալ սպառնալ ու Բաբելոնը վտանգել:

“Ե. դարուն՝ հնդիկգերմանական խմբերուն արշաւելովը թերեւս Ման բնաջինջ եղաւ կորսուեցաւ:”

Եկնակէնի² ըսածին նայելով՝ Բուլղար-մադէնի արձանագրութեան համեմատ՝ ասոր հեղինակը Միւեննացին՝ չէ թէ միայն իշխողն է արեւմտեան կողմանէ Վիլիկիոյ, այլ եւ հիւսիսային կողմանէ Մելիտէնէի, արեւելքէն Կարկէմիշի, եւ թերեւս նաեւ Մաննացի հիւսիսային Ասորիքի մէջ: Աս արձանագրութիւնը՝ Ասորեստանի խորտակելէն ետքը՝ հատեան իշխանութեան ծաղկելու ատենէն է: Կիաքսար այլ եւ այլ մարական ու մանեան իշխանութիւնները իրեն հպատակեցուց³:

Այս սակաւաթիւ տեղեկութիւնները կը ցուցնեն, որ չենք կրնար Մանը կամ Մանեանց տէրութիւնը կամ Միլնին Արարատայ մէկ մասը կամ մէկ նահանգը համարիլ: Առ առաւելն առժամանակեայ կերպով՝ ստիպուած առաւել

¹ Բելլ, անդ:

² Hittiter und Armenier. Strassburg 1898, S. 193.

³ Հեթլ, անդ, էջ 156:

կամ նուազ դաշնակցութիւն ունէր Արարատայ
 հետ, պահելով սակայն անոր հանդէպ՝ միշտ
 իր անկախութիւնը: Ընդհակառակն կրկին ու
 կրկին անգամներ եւ երկայն ատեն կախում ունե-
 ցած Ասորեստանէ: Ինչպէս որ աշխարհագրորէն
 պէտք ենք Մանը՝ վերջէն Հայաստան ըսուած
 երկրէն՝ Բէլքի գծած սահմանին հետեւելով
 գրեթէ ամբողջապէս, իսկ Շարէքի գծածը
 աչքի առջեւ ունենալով՝ մասամբ անջատել,
 նոյնպէս ալ քաղաքականօրէն Ս. Գրոց արարա-
 տեան թագաւորութեանը հետ քաղաքական
 ամբողջութեան ձուլելու չէ: Այս ըսածնիս
 կ'արժէ Մանի պատմաբանօրէն ապացուցանելի
 գոյութեան սկիզբէն մինչեւ այն ատեն, ուր
 Արարատայ համար ալ կրնանք զուցել «Իրենց
 թագաւորութիւնը ուրիշներուն տուին եւ իրենց
 փառքը՝ օտարածին ազգի» (Սիրաք):

Փառօք ճոխ պատմութիւն է Արարատայ
 պատմութիւնը, որուն կը դառնանք հիմայ՝ Աս-
 քանազայ ու Միննիի՝ Հայաստանի եւ Արարատայ
 հետ ունեցած յարաբերութիւնը պարզել փոր-
 ձելէն ետքը, որպէս զի մեկնենք Արարատայ
 յարաբերութիւնն առ Հայս:

Ասորեստանեայ արձանագրութեանց հա-
 մաձայն Ուրարտուի տէրութիւնը այն երկիր-
 ներուն մէջն էր, զոր մատնանիշ կ'ընեն Եսայի,
 Տովբիթ (եւ Երեմիա) եւ զօրոնք Ս. Գրոց թար-
 գմանութիւնները մասամբ իրր հայկական երկիր
 կը նշանակեն: Առաջին անգամ Ուրարտու
 անունն իրր 930 ին Ասուրբանիպազայ մենաքար

արձանագրութեանը մէջ կը տեսնենք, յաջորդ-
 դարերուն գրեթէ այլ եւս ասորեստանեայ
 տարեգրութիւններէն չ'անհետանար անունս:
 Այն երկիրը, ուր Ուրարտուն էր, հնագոյն ժա-
 մանակներն՝ այսպէս Տիգրաս Գիղեսար Առաջ-
 նոյն (1125—1105) ատեն՝ ասանկ չէր կոչուեր,
 այլ Նաիրի ըսուելով աս ալ մէկտեղ կը հաս-
 կըցուէր: Նաիրի հայկական ամբողջ հարաւ-
 արեւմտեան երկրին անունն է՝ Հուրուշկիայէն
 կամ Նիմմէէն մինչեւ Գախաէննիէ: Ղանայ լիճը
 կ'ըսուէր վերին ծով Նաիրիի, իսկ Ուրմիոյ լիճը՝
 վարի ծով Նաիրիի¹:

Նախահայկական պատմութիւնը հետա-
 զոտողին՝ նոյն ժամանակը ցոյց կու տան բնիկ ար-
 ձանագրութիւններն ալ՝ հզօր թագաւորներու
 ատեն եւ Ասուրի դէմ պատերազմներով պետու-
 թեան տարածուելուն վրայ լիուլի տեղեկութիւն
 հաղորդելով: Սամսիրհաման Գ.ի (824—812)
 ժամանակացին՝ Սարգուրիի ատենէն են առաջին
 արձանագրութիւնները՝ ի սկզբան ասորեստա-
 նեայ սեպագրութեամբ եւ սեմական ասուրերէ-
 նով, մինչ Սարգուրիի յաջորդները իրենց
 գաւառաբարբառը կը գործածեն իբր գրաւոր
 լեզու: Բնիկ արձանագրութիւններն Ասորես-
 տանցւոց Ուրարտու անուանածը՝ Բիաինա կը
 կոչեն: Աս Բիաինա անունէն զատ՝ նոյն արձանա-
 գրութեանց մէջ երկրին ու ժողովրդին համար
 Խաղզիք եւ Խաղզէացիք անուններն ալ կը

¹ Շորե+, անդ, էջ 14:

գործածուին¹: ժողովրդեան գլխաւոր աստուածութիւնն ալ խաղդիք եւ խաղդիս կը կոչուէր:

Այս կրկին աղբիւրներն եւ պետութեան պատմական դիպացը ծանօթութիւնը թոյլ կուտան մեզ բաւական որոշ կերպով երկրին սահմանները գծելու:

Տարակոյս չկայ որ պետութեան սկզբնաւորութեանը վրայ մութ ու խաւար կը տիրէ: Շրագէր² Ռերարտեանց սկզբնական բնակավայրը կը դնէ միջին Երասխայ վրայ: Այն տեղէն ժողովուրդը դէպ ի հարաւ քալելով հասած է վանայ լճին եզերքներն ու հոն պետութիւն մը հաստատած, որուն առաջին վաւերագրով ապացուցեալ թագաւորը եղած է Լուտիպրիս: Բէլք³, որ թագաւորութեան սկզբնաւորութիւնը նոյն ժամանակէն կը համարի, բնակչացը սկզբնական բնակութիւնը խոտուրդաղի եւ վանայ լճին միջեւ եղած կողմերը կը գտնէ: Ռերարտեան Երամէ թագաւորին (իրը 850^ո) անուան՝ հիւսիսային Ասորիքի հատեան երկիրներէն մէկուն իշխանին անուանը հետ ունեցած նմանութենէն եւ Կումմուխի գլխաւոր աստուածութեան՝ Միտաննիի՝ Ռերարտուի մէջ ալ պաշտուելէն հետեւցուցին՝ թէ պէտք է Երամէի ատեն Ռերարտուի

¹ Շրագէր, անդ, էջ 81: Lehmann, Das vor-
armenische Reich von Wan. Deutsche Rundschau 1894,
LXXXI., S. 402 f.

² Schrader, Zur Geographie des assyr. Reiches,
Seite 333.

³ Beleck, Das Reich der Chaldeer. Verhandlungen
der Berl. Ges. für Anthropol. 1894, S. 486.

մէջ տիրող ժողովուրդը՝ Տիւսիսային Ասորիքի տէշուրեան ժողովրդեան հետ առնչութեան մէջ դնել, եւ նմանապէս հետեւցուցին թէ Սարգուրի Առաջնով նոր հարստութիւն մը սկսած ըլլայ, եւ թէ տիրող եղած ըլլայ հին տէշուրեան ցեղին մէկ նոր խումբը՝ հիմը դնելով Արարտայ ապագայ մեծութեանը: Բայց Շարէքի ըսածին նայելով՝ այսպիսի կարեւոր եզրակացութեանց յանգելու համար ոչ ասորեստանեայ եւ ոչ ալ բնիկ արձանագրութեանց տեղեկութիւնները բաւական են¹: Խաղդեանց ազգագրական հանգամանքը տակաւին ծանօթ չէ: Արսուի թէ սսոնց լեզուն վրացերէնի մօտ ըլլայ եւ առհասարակ ուրալալտայեան լեզուախմբին ցեղակից²: Հիւրշման³ խնդրոյս առթիւ կ'ըսէ, թէ եւ Տոմաշէկ, Բէլք եւ Աէման աշխատած են, սակայն Խաղդեան լեզուին կաւկասեան նկարագիրը մինչեւ հիմայ ապացուցուած չէ:

Ուրարտեան տէրութեան իւր առաւօտեան մթութենէն ելլելուն հետ՝ կ'աճի պատմականօրէն վկայուելուն պայծառութիւնը եւ երթալով կը լուսաւորուի:

* Սեպագրերուն⁴ մէջ երեւան ելլելէն ետքը կը տեսնենք որ Ուրարտացիք կամաց կամաց դէպի արեւմուտք ու հարաւ կը տարածուին եւ կ'ըլլան միապաղաղ մեծ ու հզօր տէրութիւն

¹ Ընդ. էջ 85:

² Lehmann, Deutsche Rundschau, անդ.:

³ Arm. Gramm. I., S. 405 f. Sandalagian, l'idiome des inscriptions cuneiformes urartiques. Rome 1898.

⁴ Շարէք, անդ. էջ 86:

մը՝ վտանգաւոր փոյնքան հանդիսանալով Ասորեստանցւոց: Ասորնասիրպաղ կ'ըսէ թէ Ռւրարտու մինչեւ Սուրնատ կը տարածուէր: Հիւսիսարեւմուտքէն սահմանն էր Գաիաննի ու անոր հարաւակողմը գտնուող Սուհմէ եւ Ինզի նահանգները: Բալուէ սկսեալ սահմանաբաշխն է Արսանիա, վերն՝ արեւելեան կողմը՝ Նալ լեռնաշխարհն է որ ուրարտեան Տարոն դաշտը կը բաժնէ Կիրհու ու Ռւլուրա երկիրներէն: Տարակոյս չկայ որ Վանայ լիճն ամբողջապէս Ռւրարտուի կը վերաբերէր: — Ընդհանրապէս կողմը գտնուող անկախ տէրութիւնները իրենց գոյութիւնը պահպանէին:

Պետութեան այս սահմանները նեղ կու գային այս առոյգ ցեղին, որուն յաջորդները Քսենոփոնի քով այնպէս նշանաւոր հանդիսացած են իրենց գոտարութեամբը¹: Ինչպէս որ Ասոր անդադար աշխարհակալութեամբ ամբողջ աշխարհքը կը ջանար իւր աստուածոյն հպատակեցնել, նոյնպէս եւ Ռւրարտեանց՝ Խաղդիսի որդւոց սրտին մէջ վառած էր բաղձանքը՝ միշտ առաւել ընդարձակելու այն սահմաններն, որոնց մէջ իրենց Խաղդիս աստուածը պաշտօն կ'ընդունէր: Ի մասնաւորի բնիկ արձանագրութիւնները տէրութեան այս կերպով աճելուն վրայ տեղեկութիւն կու տան: Ասորի հետ ընդհարելէ² ետքը ծագած Վանայ հիմնարկուն՝ Մենուաս՝ Խալուինիսի որդին, Սարգուրի Առաջնոյն թոռն

¹ Արշա. Գ. 3. 4.

² Deutsche Rundschau, S. 406.

ու Ասորեստանի Ռամանիրարի Գ. թագաւորին (811—783) ժամանակակիցը՝ հարաւէն ու արեւմուտքէն մինչեւ Մալատիա եւ Գաիաննի յառաջացաւ: Հիւսիսէն ու արեւելքէն երասխայ գաշտին հարաւային մասը ձեռք անցուց մինչեւ երեւան ու Ուրմիոյ լճին հարաւային եզերքին հարաւ-արեւմտեան կողմը գտնուող երկիրները: Արգիստիս Ա. (780—760) եւ Սարգուրի Բ. (760—730) Ասորեստանցւոց ձեռքէն առին Նախրեան երկիրները՝ Տիգրիսէն մինչեւ Ուրմիոյ լիճն: Վերջինս իր արշաւանքներով մինչեւ Կիլիկիա հասաւ: Հիւսիսակողմն Արգիստիս Ա. երասխայ հիւսիսային գաշաը գրաւեց: Ամէն միջոց բանեցուցին այս արգաւանդ երկիրները՝ Ետիոսի նախկին պետութիւնը՝ ձեռքէ չհանելու. բերդեր ու ամրոցներ կառուցուեցան. Արմաւիրի ամրութիւնները դեռ վկայ կեցած են ուրարտեան թագաւորաց կորուստն¹:

Ուրարտեանց արշաւանքներուն վրայ արուած տեղեկութիւններէն կը տեսնուի, որ ասանք

¹ Belek, Verhandlungen 1894, S. 479. Նախրիի վրայ տես Շարէր, անդ, էջ 1: Ասորեստանցի արձանագրութեանց Նախրիին կը համապատասխանէ տոսպեան սեպագրութեանց Նարասը, որ՝ ինչպէս զլիսաւորարար Կէլիշիի արձանագրութիւնը կը ցուցընէ, տարբեր է Բիախնա-Ուրարտուէ: Ասորեստանի յեամագոյն ժամանակի թագաւորները Նախրիի մէկ մասը Ուրարտուի կ'ընծայեն: Սակայն Նախրի անունը՝ երկայն ատեն Քաց Ուրարտուէ անկախ Քացած մասին: Ասորձնախրարազոյ եւ Սաղմանասար Բ.ի ատեն Ուրարտուն տակաւին Նախրիի մաս կը համարուի: Սակայն տարակոյս չկայ որ վերջնայն ատենը աշխարհագրական ճշգրիտ զանազանութիւն մը կար Ուրարտուի եւ Նախրիի միջեւ:

իրենց զօրութեան գագաթնակէտին հասած ժամանակ՝ իրենց երկիրն էին ըրած վերջէն շայստան ըսուած գրեթէ ամբողջ երկիրը. նա մանաւանդ թէ տեղ տեղ անոր սահմաններէն ալ անդին անցած էին՝:

Սակայն խաղդիք չկրցան երկար ատեն իրենց նուաճած ամէն երկիրներուն վրայ իշխել: Հեռաւոր սահմանակից տէրութեանց կախումը առաւել կամ նուազ թոյլ էր: Մենուասայ նուաճած երկիրները ստիպուեցաւ Արգիստիս միւսանդամ սրով գրաւել: Սարգուրիի ատեն Վանայ պետութեան ամէնէն ծաղկեալ վիճակն երկարատեւ չեղաւ, որչափ ալ ստոյգ է թէ Ուրարտու գիտցաւ երկու դար անդադար իր մեծութիւնն իրր հզօր տէրութիւն պահել:

Որչափ աւելի տարածուիլ ջանաց բռնութեամբ, որչափ աւելի յանդգնութեամբ Ասուրի ազդեցութեան տակ գտնուող երկիրներուն մէջ մտաւ յարձակեցաւ, այնչափ աւելի հարկ էր որ

1 Մովսիսի խորենացոյ անուամբ ծանօթ աշխարհագրութիւնը Մեծ Հայոց մէջ կը դնէ հետեւեալ նահանգները. Բարձր Հայք, Չորրորդ Հայք, Աղձնիք, Տուրուբերան, Մոկք, Կորձայք, Պարսկահայք, Վասպուրական, Սիւնիք, Արցախ, Փայտակարան, Ուտի, Գուգարք, Տայք եւ Արարատ. տես Soukry Géogr. de M. d. Chor. p. 29 եւ 39: Ազատանդեզոս (էջ 628) կ'ըսէ թէ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիի գործունէութեան զաշտն ու Տրդատոյ իշխանութեան սահմանները կը տարածէին Սաստղացոց քաղաքէն մինչեւ խաղդեաց աշխարհը, մինչեւ Սագարջք, մինչեւ Մաղթաց եւ Կասփից սահմանները, մինչեւ Ի Փայտակարան, Ափղէն մինչեւ Մծբին ու Ասորիքի սահմանները, մինչեւ Կորզուաց ու Մարաց երկիրը, մինչեւ Մահարրան եւ Արարատական:

արչեցին ըրար Տակահարումը, ըստ որում նի-
նուէի թագաւորները Տիւրս-արեւմտեան դրա-
քոյն զգալ առին իրենց երկաթեայ ձեռքը:

Վերեւայ թէ երկայն ասոնն ասոց Տա-
րումները կը սահէին կ'անցնէին այս իրանական
ժողովրդեան սեւաք զահանին վայելն: Սաղ-
մանասար Բ. Մրամէի ասոնն Վանայ պետութեան
դէմ պատերազմի սկսաւ եւ Մզզուրի (Մասիս)
ընդանց քով յաղթեց անոր: Սանսիրհաման Գ.
(824—812) իսպուխիի դէմ կ'ստեղծաւ եւ
այս արշաւանքի ասոնն 11 անոց եւ 200 քա-
ղաք առաւ: Սաղմանասար Գ. (783—773) վեց
անգամ արշաւեց Արարատի վայ: Բայց Արար-
ատցիք իրենց զորութիւնը պահեցին: Հազի-
Տիգղատպիղեասար Գ. ի (743—727) արշա-
ւանքներով սկսաւ Վանեան պետութիւնը սկա-
րանալ, որուն ոյնպէս կ'աշխատէին: Ըստ Թա-
գաւորին 735ին Արարատ ըրած յաղթական
արշաւանքը՝ Մտրեստանցոց թագաւորներուն
պատերազմական ամենէն մեծ գործառնութեանց
կարգէն է: Գընամի պետութեան մինչեւ սիրաը
յառաջանալով՝ Տուրուսպայի դրանց առջեւ
խորտակեց Արարտեանց պատերազմիկ զորու-
թիւնը: Մտր հետեւութիւնն այն եղաւ որ
Էնզիի եւ Արարատի բազմաթիւ քաղաքներ
Մտրեստանցոց թագաւորութեանը հետ միա-
ցուեցան: Նախ եւ յառաջ՝ վերջէն Հայաստան
ըստած երկրին հարաւակողմը գտնուող Նախ-
րեան երկիրներն, որ քիչ մը յառաջ գրաւուած
էին, դարձեալ Մտրեստանի անցան: Արար-

տու այս հարուածէն ետքն ալ զօրացաւ: Սակայն Սարգոն (722—705) կրցաւ բաւական ժամանակի համար Ուրարտուն սաստիկ հարուած ներով ընկճել ու ջախջախել: Բէւթ իր հետազօտութիւններովը սա՛ եզրակացութեան յանգած է թէ Ասորեստանցիք երբեք յաջողած չեն Ուրարտուն ամբողջապէս հպատակեցընել: Սակայն Ուրարտուն վերջին պատերազմներով այնպէս տկարացաւ, որ ալ երկրորդ կարգի տէրութիւն եղաւ եւ չէր կրնար այլ եւս Ասորեստանի վտանգ սպառնալ:

Սենախէրիբի (705—681) ատեն այս երկու տէրութիւնները տակաւին իրարու թշնամի էին. եւ Ասարհազդոն (681—668) Բիաինայի կամ Արարատայ հողոյն վրան էր մեծ բանակով մը, երբ հօրը սպանումը զինքն ի գահ կոչեց: Այսուհետեւ Ասուր իր արշաւանքներուն պտուղը քաղեց: Նիզակակից եղաւ այն երկիւղալից մրցակիցն ու ոսոխն, որ այնչափ երկար ատեն Ասուրի արեւմտակողմը գտնուող ապրտամբ երկիրներուն ձեռք էր երկարած եւ ի վերջոյ անոր սահմաններն իսկ մտած՝ նուաճելու համար:

Ասուրբանիպաղի (668—647°) ատեն՝ Ուրարտուի Ռուսա եւ Սարգուր թագաւորները Նինուէի իշխաններուն հետ բարեկամութիւն կը հաստատեն: Տկարանալով՝ նախկին թշնամեաց բարեկամութիւնը փնտռեցին. եւ ասոնց զիրար հասկնալուն նպաստեց դէպք մը, որ Փոքր Ասիոյ հիւսիս-արեւելեան կողման աշխարհացոյցին բո-

լորովին փոփոխեալ կերպարանք մը պիտի տար, այս է Կիմմէրացւոց, երանեան խմբերու արշաւանքը, որ Տիւսիսային Ռուսաստանէն գալով այս կողմերը մտան (678):

Մինչեւ Տիմայ ըսուածներէն տեսանք Արարատայ աշխարհագրական յարաբերութիւնն առ Հայաստան. այժմ պիտի տեսնենք ազգագրական ու քաղաքական անանկ իրողութիւններ, որ Արարատը Հայաստանի հետ նոյնացընելը անկարելի կ'ընեն կամ չեն թոյլատրեր՝ Հայոց թագաւորութիւնն Արարատայ թագաւորութեան շարունակութիւն համարիլ:

Խաղզիք ըսուած ժողովուրդը հնդիկներմանական Հայերէն տարբեր ցեղ մըն է: Խաղզեայց պետութիւնն, որ երբեմն այնպէս հզօր էր, ազգաց այն շարժման հոսանքին մէջ ընկըմեցաւ. այս հոսանքին վէտ վէտ ալիքները զՀայերը բերին իրենց այսուհետեւ Հայաստան ըսուած հայրենիքը կամ Արարատայ վրայ հանեցին: Իսկ հեղեղը Խաղզեայց մնացորդները առաւ տարաւ այլ եւ այլ ապաստանարաններ, ուր վերջէն կը գտնենք զիրենք օտար իշխանութեան տակ ու Հայերէն որոշակի բաժնուած:

Ուսկից եկան Հայերը: Կարելի է թէ վաղնջական ժամանակներէ հետէ երկրին մէջ կը բնակէին եւ այս ժամանակներս թերեւս Կիմմէրացւոց հեղեղի նման թափուելուն հետեւանօքն Ուրարտացիները մղեցին եւ ինքնակաց մեծ նշանակութիւն ստացան:

Հիներն իսկ կը խօսին արեւմուտքէ եկած

գաղթականութեան մը վրայ, շերտոտոս է,
73 Հայերը Փոխգեցւոց մէկ ճիւղը կը համարի,
իսկ Սորարոն. թեսաղական ազգերու սերունդ:
Այս տեղեկութեանց հին շաւղէն չի հեռանար
այսօրւան հետազոտութիւնն ալ:

Արէշմէրի¹ ըսածին նայելով՝ Հայերը, որ
փոխգերէնի ազգակից լեզու մը խօսէին, ժա-
մանակաւ թեսաղիոյ հիւսիսակողմը կը բնա-
կէին եւ, երբ երբորդ հազարամեակին թրա-
կեան-Փոխգական ազգերը շարժելու սկսան,
անոնց հետ դէպ ի Փոքր Ասիա գաղթեցին,
Բիւթանիայէն եւ հիւսիսային երկիրներէն անց-
նելով Փոքր Հայք մտան եւ վերջէն բուն
Հայաստան հաստատուեցան:

Պ. Եէնսէն² Արէշմէրի կարծիքն ընդունելու
պատճառ մը չի տեսներ՝ հիմ բունելով փոխ-
գերէնի վրայ մեր ունեցած այսօրւան ծանօթու-
թիւնը, ըստ որում՝ * Հայոց փոխգական նախա-
հայրենեաց վրայ տրուած այն տեղեկութիւնը
աւելի արժէք մը չունի քան ինչ որ խորունկ
մտածող գիտուն մը կրցած է յերիւրել, եւ
փոխգական նախահայրենեաց հնարաւորու-
թիւնն ընդունելով հանդերձ՝ տակաւին կարելի
կը համարի Տնդիկգերմանական Հայոց հիւսի-
սային արեւելքէ՝ Ասորիքի հիւսիսակողմը գաղ-
թելը: Հայոց հիւսիսային Ասորիք եւ Արիկիա

¹ Einl. in die Geschichte der griech. Sprache-
1896, S. 208 ff. Հիւսիսային քով Arm. Gramm. I., S. 399-
Հմմտ. Meyer, Gesch. des Altertums, II., S. 893, S. 58-

² Hittiter und Armenier, S. 197-

գաղթելը կը դնէ ֆրիստոսէ յառաջ երկրորդ հազարամեակին վերջին քառորդը՝ շեշտելով որ տարակոյս չկայ թէ Հայերը ֆրիստոսէ յառաջ իբր 1000 թուականին Փոքր Ասիոյ եւ Ասորիքի մէջ իբր քաղաքակիրթ ժողովուրդ հաստատուած էին: Եւնսէն ալ նմանապէս պատրաստ է՝ Հայոց իրենց այժմեան բնակավայրը գաղթելը Աիմէրացւոց Փոքր Ասիա ողողելուն հետ յարաբերութիւն ունենալն ընդունելու:

Աւելի որոշ է Բէլքի հետազոտութեանց արգիւնքը: «Այս նկատմամբ կատարած քննութիւններս թէեւ տակաւին աւարտած չեն, սակայն սաչափ, կը գրէ, կրնամ որոշ կերպով ըսել թէ անոնց արգիւնքը շատ կը մօտենայ Մայերի քով (անդ, էջ 41) յայտնուած տեսութեան, թէ ներքին առնչութիւն մը կայ Հայոց եւ Աիմէրացւոց յառաջխաղացութեան միջեւ»: «Կը կարծեմ թէ մանրակրկիտ հետազոտութիւններով հաստատած եմ որ Հայերն իրենց ասպատակէն յառաջ կապապագովկիա կը բնակէին. ասով ըստ բաւականի ալ կը մեկնուի յառաջխաղացութենէն յառաջ իշխող հայ թագաւորաց գերեզմաններուն Էրզինկեանի հարաւակողմը՝ Անի-Կամախ գտնուիլը: Հայք յառաջ քալած են Մալաթիա — Տիգրանակերտ ուղղութեամբ»: Մուրատ կը կարծէ թէ

1 Verhandlungen der Berl. Ges. für Anthropol. 1895, S. 607.

2 Անդ 1896, էջ 318 եւն:

Ճշգրագոյն համարելու է Մայէրի նախկին կարծիքը, որուն համաձայն կարելի չէ տակաւին Հայոց հնագոյն պատմութեան նկատմամբ ապահով բան մ'ըսել¹: Ուստի կրնանք մտածել թէ Կիմմէրացւոց յառաջխաղացութիւնը հնդկագերմանացի Հայերը ստիպած է այսօրւան Հայաստանի արեւմտակողմը կամ Արարատայ սահմաններուն մէջ եւ կամ հիւսիսային Ատրիք գտնուող բնակավայրը թողուլ — եթէ Հայերը այս ազգերուն հետ միասին Փոքր Ասիա չարշաւեցին — եւ Ուրարտեանց երկիրներուն հիւսիսակողմը նոր հայրենիք մը փնտռել: Այս արշաւանքն, որ Արարատայ տկարութիւնը աճեցուց, կրնայ պատճառ եղած ըլլալ Արարատցւոց Ատրեստանի հետ բարեկամանալուն: Բայց Ատրեստանի բարեկամութեամբն ալ չկրցաւ արշաւողներուն առջեւն առնուլ: Յայտնի է թէ ազգաբնակութեան փոփոխութիւնը կամաց կամաց տեղի ունեցաւ: Խաղդեան ժողովրդեան լեռնաբնակ մասն՝ երկայն ատեն նորեկ հայերուն դէմ դրաւ: Քսենոփոն կը հաստատէ մեր այս ըսածը: Ընդհակառակը դաշտաբնակներն ետ մղուեցան ու քաշուեցան դէպ ի հիւսիս: Տուշրա, հին թագաւորանիստ քաղաքը լքուելով՝ թագաւորանիստը Երասխայ դաշտին ամրոցները փոխադրուեցաւ: Այս դէպքը կը յիշեցընէ Մովսէս Խորենացի, երբ կ'ըսէ թէ ժամանակաւ արքայանիստ քաղաքն էր Արմաւիր²: Ուրար-

¹ Անդ, էջ 11:

² Բեւ, անդ 1896, էջ 318:

տեանց թագաւորները վերջին անգամ իրենց զօրութիւնը Երասխայ դաշտը կենդրոնացուցին: Ասով կը մեկնուի Երասխայ դաշտին հին թագաւորութեան անունը պահելը եւ նոյն անուան հոն գաւառի անուն ըլլալը: Հոն տեսաւ Արարատ իր վերջին օրերը: Նուաճողներն Արարատ ծանցած էին վերջնականապէս այս երկիրը: Կ'երեւայ թէ հոս նետուեցան քուէները, որ հին պետութեան վերջնական դիրքն որոշեցին: Կ'երեւայ թէ Արարատեան պետութեան այս բախտին արժանանալէն ետքը կամ Հայոց յառաջխաղաց արշաւանաց հետեւութեամբը՝ Խաղզեան ժողովրդեան մեկալ մասերը դէպ ի հիւսիս քաշուած են, ուր զասոնք կը նշանակէ Հերոդոտոս «Ալարոդեան» կոչելով:

Հայոց այս յառաջխաղացութեամբը՝ միայն Ուրարտացիք իրենց տեղերէն քշուեցան: Ուրիշ շատ ժողովուրդներ ալ, որ՝ սեպագիր արձանագրութեանց ըսածին համաձայն՝ յառաջ հարաւարեւմտեան Հայաստան կը բնակէին, վերջէն Ուրարտեանց մնացորդներուն հետ Պոնտոս կը գտնենք. ուր այսօր ալ Խաղզիա թեմը հնդիկ-գերմանական գաղթականութեան ատեն՝ այս ժողովրդեան այս կողմերն ապաստանիլը կը յիշեցընէ, այսպէս Մոսքացիները, Տիբարացիներն ու Տայեցիները, եթէ հիմ ունի Գախանիի եւ Տայք համեմատութիւնը: Ասոնք ալ Քրիստոսէ յառաջ վեցերորդ դարուն հանդիպած ազգաց գաղթականութեան վկայ են:

Արարատայ զօրութիւնը վերջնականապէս

նի խորտակեց: Հաւանականագոյնս Մարերն,
որ ինչպէս Կիարքարի ատեն Մանեանները նուա-
ճեցին, նոյնպէս եւ Հայոց վրայ յարձակեցան:

Ասորեստանի անկումէն ետքը՝ պէտք է որ
Ուրարտու Երեմիայի քով գտնուող տեղւոյն
Համաձայն անգամ մ'ալ նշանաւոր զօրութեան
Հասած ըլլայ, որմէ կը հետեւի թէ գաղ-
թող Հայերը տեղացի բնիկ ժողովորդեան դիմա-
դրութիւնն ամբողջապէս ընկճել ու խորտակել
կրցած չեն: Երեմիայի մարգարէութիւնը հաւա-
նօրէն իբր 593 ին կամ 592 ին գրուած է,
ինչու որ վերջին թագաւոր կը կոչուի Նարու-
քոզոնոսոր, որ Ասորեստանի առիւժը կողոպտելէ
վերջը՝ կերած է Խարայէլի ոսկրները, եւ նմանա-
պէս Մարաց թագաւորները տակաւին միացած
չեն տեսուիր: Նոյն ժամանակը մատնանիշ
կ'ընէ նաեւ գլ. ԾԱ, 59:

Ուստի՝ Մարք եղած պիտի ըլլան Արարատը
խորտակողն եւ միանգամայն նորագաղթ Հայերն
նուաճողը: Ըստ այսմ՝ Հայերն ո՛չ քաղաքա-
կանօրէն եւ ո՛չ ազգագրօրէն Արարատը ժա-
ռանգեցին: Արարատայ թագաւորութեան ու
Հայոց թագաւորութեան մէջտեղը բաւական
երկայն ժամանակամիջոց մը կայ, զոր կը ընու-
օտար տիրապետութիւն մը: Արարատայ կործա-
նումէն ետքը՝ Մարաց իշխանութեան տակ մտան
Հայերէն դէպ ի հիւսիս մղեալ բնակիչներն,
Հայերն ու այն ամէն ժողովուրդները, որ ժա-
մանակաւ Խաղդեայց հպատակներն էին: Մա-
րականին յաջորդեց Պարսից տիրապետութիւնը,

որ իշխեց դարձեալ այլազան ազգերու խառնուրդին¹ վրայ՝ եկած խմբուած նախկին Արարատայ գեանոյն վրայ: Խմբուած էին այնտեղ ասորի ցեղեր, իրերացի ու քրդական ազգեր, հին Խաղղեայց մնացորդները, Փասիանցիք, Հեպերացիք, Ակիւթացիք, Խալիբացիք, Տայք ու Հայք: Հիւրչման² Ինճիճեանի ժողոված տեղեաց անուններուն վրայ հիմնուելով կը կարծէ թէ հայկական խիտ բնակչութիւն մը միայն Բարձր Հայոց, Այրարատայ, Տուրուբերանի եւ Վասպուրականի մէջ կար: «Նորերս Տումաշէք ցուցուց թէ Սասնոյ գաւառներուն (յԱղձնիս) եւ Խոյթի (ի Տուրուբերան) մէջ գեո 10⁷ դարուն ոչ-հայկական ժողովուրդ մը կար ոչ-հայկական լեզուաւ:»
 «Արդէացիք ալ ոչ-հայկական էին, որ՝ ասորի ազգի բններուն ըսածին նայելով՝ 5⁷ կամ 6⁷ դարուն ի շանձիթ կը բնակէին:»

Ազգագրական յարաբերութեանց կը համապատասխանէ Արմէնիա անուան սկզբնական գործածութիւնը³: Արմէնիա անունն առաջին անգամ կը տեսնենք հին պարսկական սեպագրութեանց մէջ Արմինա կամ Արմինիեա ձեւով եւ կը ցուցնէ Արարատուի արեւմտակողմը գտնուող երկիրը՝ Դասականաց Փոքր Հայքը⁴:

Քսենոփոն⁵ գիտէ քրդական լեռանց հիւ-

¹ Հմմտ. Արդեշտ, անդ. էջ 79:

² Arm. Gramm. S. 405.

³ Հմմտ. Շարէտ, անդ.:

⁴ Շարէտ, անդ.:

⁵ Հմմտ. Արշաւ. Դ. 3. 4. 7. 18. Է. 8. 25:

սիսակողմը Արեւելեան Հայաստան գաւառը, Տիգրիսի եւ Տելեքոսի միջեւ Արեւմտեան Հայաստանը. այնպէս որ իր Հայաստան անուանած աշխարհը սահման ունի իրեն արեւելքէն Կենտրիաէսը, հիւսիսէն Փասիանցւոց երկիրը:

Աւելի ուշ ժամանակ անունս ընդարձակուեցաւ եւ աշխարհագրութեան հասարակաց ստացուածքն եղաւ: Քաղաքական կարեւորութիւնը որուն վերջէն հայ ազգը հասաւ, կարելի է թէ Հայաստան անունը դրոշմած ըլլայ ուրիշ ազգաց երկիրներուն վրայ ալ:

Երբ 189 ին Ասորւոց Անտիոքոս Մեծ թագաւորը Հռովմայեցիներէն յաղթուեցաւ, իր Արտաքսիաս եւ Զարիադրէս զօրավարները յաջողեցան անկախ թագաւորութիւններ հիմնել, առաջինը Մեծ Հայոց, իսկ երկրորդը Ծոփաց մէջ: Տիգրան, Արտաքսիասի մէկ յաջորդը, կրցաւ Ծոփաց վերջին թագաւորը եւ Զարիադրէսի յաջորդը գահընկէց ընել եւ իբր 90 ին ն. ք. ք. ամբողջ երկիրը իւր գաւազանին տակ միացրնել: Քրիստոսէ ետքը 66 ին՝ Տրդատ Ա., Պարթեւաց Վաղարշակ թագաւորին եղբայրը, յաջողեցաւ Հայոց գահը ելլել: Իրմով սկսաւ Արշակունեաց հարստութիւնը Հայաստանի վրայ:

Արարատայ հողոյն վրայ նորէն ծաղկեցաւ հզօր պետութիւն մը: Սակայն հարկ եղաւ որ դարեր սահէին անցնէին, մինչեւ որ ազատութեան փառաւոր լոյսը նորէն ճառագայթէր Մասիսին շուրջը գանուող երկիրներուն վրայ, ուր երբեմն Խաղդիք Ասորեստանցւոց դէմ խրոխտացած էին:

Ազգային միութեան եւ ոչ մէկ կապ նոր պետութիւնը հնոյն հետ կը կապէ: Աւրիշ ժողովուրդ մըն է որ կ'իշխէ, ուրիշ լեզու մըն է որ երկրին մէջ կը հնչէ ու երգեր կ'երգէ՝ ուրիշ աստուածներու:

Այս երկու երկիրներուն՝ յընթացս պատմութեան բազմապատիկ փոփոխեալ սահմաններուն հաւասարութիւնը անկատար հաւասարութիւն է: Ընդհանրապէս Հայաստան Արարատայ սահմաններէն անդին կ'անցնի, ի մասնաւորի դէպ արեւելք, ուր Հայաստան մինչեւ անգամ Արարատականը գրաւած է՝ առժամանակեայ կերպով¹:

Երբեք Արարատ չի կրնար Հայաստան նշանակել՝ անոր ամէնէն տարածեալ ժամանակը աչքի առջեւ ունենալով: Ես առաւելն սո՛ իմաստով Հայաստանն ու Արարատն իրարու հաւասար կրնանք դնել, ինչ իմաստով որ կարելի է թերեւս ըսել թէ «Արեւելեան Հոփմայեցւոյ պետութիւնը» Օսմանեանց պետութիւնը կը նշանակէ:

Ինչպէս Արարատ անունը, նոյնպէս եւ Հայաստան անունն ունին իրենց պատմութիւնը, այնպէս որ առանց ժամանակը ճշդիւ որոշելու՝ կարելի չէ Արարատը Հայաստանի համազօր դնել: Փոխանակ Արարատն երկրի անուն կոչելու, որով որոշ երկրի մը մնայուն աշխարհագրական անունը կը հասկըցուի, լաւագոյն է

¹ Բ-Է-Նի, անդ 183:

նոյն անունը ըմբռնել աւելի իբր քաղաքական
գաղափար մը քան երկրի անուն. այս ըմբռ-
նմամբ թէ պատմական յարաբերութեանց եւ
թէ Արեւմտայի քով եւ ուրիշ տեղեր անուանո
գործածութեան տարբեր առումներուն կը հա-
մապատասխանուի:

4.

Արշափ ալ ներելի չէ Արարատը Հայաս-
տանի համանիշ դնել, սակայն ասով ըսուած
չէ, թէ սխալած են աստուածաշունչ Գրոց
թարգմանութիւններն՝ Արարատը Հայաստան
թարգմանելով:

Ս. Գրոց թարգմանութիւնները կրնային Ա-
րարատը վայելըօրէն Հայաստան թարգմանել, ուր
նոյն անունը տեղ որոշելու համար գործածուած
է, ինչու որ այս թարգմանութեամբ հասցուած
է աշխարհագրական վախճանին՝ թէ եւ նուազ
ճշդութեամբ. նա մանաւանդ թէ Արարատ
անուան իմաստին մինչեւ քրիստոնէութեան ժա-
մանակը կրած փոփոխութիւններն աչքի առջեւ
ունենալով՝ այլ եւս աշխարհագրորէն պատշաճ
չէր թարգմանութեան մէջ Արարատ անունը
միշտ պահել:

Թարգմանչի մ'իրաւանց այս սահմանին
մէջ շարժած է նաեւ Ղուլգատա՝ Ծննդոց Ը, 4
եւ Եսայեայ 19, 37 Արարատը Հայաստան
թարգմանելով. իսկ Արեւմ. ԾԱ, 27, ուր քա-
ղաքական յարաբերութիւնները կը պարզուին,
պահած է Արարատ անունն ու մեկնիչներուն

Թողած է պարզելով լրացրնել, ինչ որ Թարգմանիչը չէ կրցած բացատրել:

Երեմիայի յունական Թարգմանութիւնն ալ անանկ ընթերցուածներ ունի, որ այս յարարութեան կը համապատասխանեն, մինչ յայտնապէս այս տեղս Արարատ եւ Միննի անուններն առ հասարակ կը պակսին:

Ասորական Թարգմանութիւնն Երեմիայի քով Արարատ անունը պահած է:

Հայկականը Ծննդոց Ը, 4 պահած է Արարատ անունը եւ ասով կանխած է բնագրովս ընծայուած աշխարհագրական խնդրոյն լուծումը, եթէ ասով Արարատ գաւառը հասկրցած է:

Այս Թարգմանութեան մէջ Եսայիայ ԼԵ, 38 տեղը «ի Հայս, կը կարգանք, որ թէեւ աշխարհագրորէն ուղիղ է, սակայն այս բացատրութեան մէջ ազգագրորէն աններելի գաղափար մ'ալ ամփոփուած կայ. ճշդագոյնս ըսելու էր «Յերկիրն այսօրւան Հայոց:» Ընդհակառակն աշխարհագրորէն յաջող է Թարգմանութիւնն Տովբ. Ա, 24 «ի լերինս Հայոց», ուր ազգագրորէն անճիշտ գաղափարն այնպէս չի զգացուիր: Բոլորովին յաջողապէս պահուած է Երեմիայի քով եւ Թագաւորութեանց մէջ Արարատ անունը, բաւական որ առնուած չըլլայ իբր գաւառի անուն:

Մինչ կրնայ Թարգմանչաց ներեալ ըլլալ Արարատը Հայք Թարգմանել, սակայն մեկնիչք իրենց պաշտօնը կատարած չեն ըլլար Արարատն

ու. Հայաստանը հումանիշ համարելով: Մեկնուցաց գործն է հնախօսօրէն ու պատշաճօրէն անուանս իմաստը պարզել եւ Արարատը ներկայացընել այն, ինչ որ էր իրապէս: Պարզապէս «Արարատը Հայաստան կամ անոր մէկ գաւառը կը նշանակէ» մեկնութիւնը պէտք էր որ քաղաքականօրէն ու ազգագրօրէն մտար եւ աշխարհագրօրէն անճիշտ գաղափարներ ծնուցանէր:

Աստի նախ հաստատուն բռնելու է որ Ս. Գրոց մէջ Արարատ անունը կրկին նշանակութիւն չունի: Երբեք կերպապէս գաւառի անուն չէ: Արշակունեաց պետութեան՝ վերջէն նոյն անունն առած գաւառին անունը չէ, այլ մի եւ նոյն պետութեան անունն է՝ անոր զարգացման այլ եւ այլ ժամանակները, բայց ի մասնաւորի սկզբնաւորութեան ու անհետացման ժամանակները: Ըստ այսմ անունս նախ քաղաքական գաղափար մը կը ներկայացնէ, երկրորդարար միայն Խաղզեսայց պետութիւնը կը նշանակէ: Ըսով՝ անուղղակի աշխարհագրական նշանակութիւն մ'ալ կը ստանայ, որուն արժէքը սակայն պէսպէս եղած է՝ երկրին գլխէն անցածներուն համեմատ, եւ հարկ է ամէն անգամ յիշեալ դէպքին ժամանակն աչքի առջեւ ունենալով որոշել իմաստը:

Եսայեսայ 12, 37, Դ. Թագաւորութեան ԺԹ, 37 եւ (յուն.) Տօլբիթի Ա, 21 քով Արարատ անունը կը ցուցընէ թագաւորութիւնը կամ պետութիւնը, որ՝ Տիգղատպիղեսերայ եւ Սարգանի յաղթութեանց հետեւանօք՝ (հարա-

ւային-հայկական) Նախրեան երկիրներն եւ ուրիշ աշխարհներ կորսնցընելով Ասորեստանի տուած էր: Այստեղ Արարատ անունով նշանակուածն է մերձաւորապէս (Մեծ եւ) Կենդրոնական Հայաստան՝ միջին Երասխայ գաշտովն:

Երեմիայի քով Արարատ անունով այն երկիրը կոչուած է, զոր Արարատայ իշխանները կրցած էին պահպանել արշաւող Նորամուտ Հայոց դէմ. այս երկիրն է որ՝ Ասորեստանի կործանումէն ետքը՝ մասնաւորապէս Մանեանց կոթնելով միւսանգամ Նոր զօրութեան էր հասած: Սահմանները նման պիտի ըլլան՝ Եսայեայ քով Արարատը շրջապատողներուն, եթէ հարաւէն Հայոց ճնշումը ստիպած չէ արդէն դէպ ի հիւսիս տարածուելու: Բայց ի՞նչ կը նշանակէ Արարատ անունը Ծննդոց գրքին մէջ: Այս հարցման պատասխանը կախում ունի Արարատայ հնութիւնը ճանչնալէն եւ այն պարագաներէն, որ Խաղդեանց պետութեան Արարատ կամ Արարատու անունը տուին: Այս ըսուածն հետեւեալ խորհրդածութեամբ կրնանք հաստատել. Քանի որ Արարատ անունը Աւանայ նախահայկական պետութեան բնիկ կամ ազգային անուանակոչութիւնը չէ, ուստի պէտք մը չկայ նոյն անունը՝ այս ժողովրդեան սկզբնական բնակավայրին անունը համարելու: Նա մասնաւանդ թէ կարելի է որ այս անունը հնագոյն ատեններէ ի վեր կը տրուէր Աւանայ ծովուն հարաւակողմն եւ արեւելակողմն գանուող երկրին, ուր Խաղդիք իրենց պատմական պետութիւնը հիմնե-

ցին: Ասոր նման են Գուգի անունն, որուն մէջ
գեռ կ'ապրի¹ Գուտու 5000ամեայ Հին անունն,
եւ Մոսրացւոց, Կումմուխի, Սուխի, Միլխի
անուններն, որ կը յիշուին Տիգրատապիղեսեր
Առաջնոյ տարեգրութեանց մէջ:

Բայց որովհետեւ Հնագոյն աղբիւրներն
այս երկիրը պարզապէս Նաիրիի գաղափարին
մէջ կ'ենթադրեն, ուստի եւ կրնայ ընդունուիլ
թէ այս անունն այս երկրին չէր արուեր, այլ կը
արուէր Ռորարացւոց սկզբնական բնակավայրին՝
Վանայ լճին արեւելակողմը, եւ հոն ալ անունս
լոկ ոչ-ազգային անունն էր ժողովրդեան եւ
պետութեան, բաւական որ Նաիրեան երկիրնե-
րէն ամէն մէկուն ծանօթութիւնն ի սկզբան անդ
Ասորեստանցւոց քով անորոշ չըլլար: Կամ՝ ար-
գեօք Արարան անունն էր այն պետութեան,
որուն վրայ կ'իշխէր Սարգուրիէն յառաջ տիրող
Հարստութիւնը՝ ըլլալով տէրութիւն մը տէշու-
րեան ժողովրդեան մէկ ուրիշ խմբին:

Այս երեք Հնարաւոր կարծեաց երկրոր-
դովը — որոնց մէջէն երրորդն՝ առաջնոյն հետ
կրնայ հաշտուիլ — կը մեկնուի սա պարագան
որ Տիգրատապիղեսեր Առաջնոյն տարեգրու-
թեանց տակաւին անձանօթ է Ռարարու-Արա-
րան: Ինչու որ այս թագաւորին դէպ արեւ-
մուտք ըրած արշաւանքները իրենց նպատակ
ունէին նուաճելու գլխաւորաբար այն երկիր-
ները, որ կը տարածուէին Խսոսի ծոցին ու Վա-

¹ Winkler, Völker Vorderasiens S. 27.

նայ ծովուն մէջ, ուստի անանկ երկիրներ, որ Տոսպեան լճին հարաւ-արեւմտակողմն էին:

Տարակոյս չկայ որ ստոյգ չէ թէ անունս իր նախնական սկզբնաւորութեանը մէջ այսօրւան Արարատ նահանգը կը նշանակէր՝ միջին Երասխայ վրայ: Հակառակ կ'ելէ ասոր Արարատացւոց մեծ թագաւորներուն նախ այս երկիրները նուաճելու ստիպուած ըլլալը: Այս պարագայի մէջ հարկ է որ վիճելի դառնայ ապահովութիւնն, նա՛ հաւանականութիւնն այն կարծեաց, որ Մասիսը — զոր արեւմուտքի ոչ-Հայերն պարզաբար Արարատ կը յորջորջեն — տապանակիր լեռը կը համարի:

Այս կարծիքն առ հասարակ աւանդութիւն կը համարուի՝ տապանին հանգչելուն տեղւոյն նկատմամբ: Ստոյգ ալ այս է դարերէ ի վեր տիրող կարծիքը: Բայց եթէ տեղեկութիւն մ'այն ատեն կրնայ «աւանդութիւն» կոչուիլ, երբ անոր բովանդակութիւնը չէ թէ արդիւնք է ուսումնական հետազոտութեան՝ գրաւոր տեղեկատուութեան վրայ հաստատուած, այլ երբ դէպքին ժամանակէն կամ դեռ դէպքին շօշափելի հետքերուն ականատես եղած վկաներէն բղխած, Ս. Գրոց հետ ընթացած եւ Ս. Գիրքը լրացնող տեղեկութիւն մըն է. քանի որ աս ասանկ է, քրիստոնէական աւանդութեան յարգը չի կրնար ընծայուիլ այն կարծիքին որ կ'ըսէ թէ Մասիսն է տապանակիր լեռը:

Ահրը յառաջ բերուցան այն պատճառներն, որոնցմով կը ցուցուէր թէ Հայոց բով

ջրհեղեղի ազգային զրոյց մը կայ եւ սա՛ ալ ըսուեցաւ թէ այս զրուցին մէջ Մասիսն է որ մեր դիմացը կ'ելլէ իբր տապանակիր լեռ:

Այստեղ քանի մը խնդիրներ ըրինք ցուցնելու համար որ այն աւանդութիւնը չի կրնար մեր խնդիրը լուծել: Այստեղ դարձեալ նոյն խնդիրներուն կը դառնանք: Ջրհեղեղի զրուցին վկան է Մովսէս Խորենացի՝ իր Հայոց պատմութեանը մէջ: Նկատելով որ իր գործն ուշ ժամանակ գրուած է, միշտ խնդրական կը մնայ թէ իր հաղորդածն որչափ պահած է աւանդութեան հին գոյացութիւնը՝ ազատ յետնագոյն խառնուրդներէ: Եթէ ասի ընդունելու ալ ըլլանք, դեռ կրնայ խնդիր ըլլուիլ թէ արդեօք Հայերն իրենց երկիրը գաղթած ատեն այս աւանդութիւնն իրենց հետ չբերին — Փռիագիս ալ պահած է այս աւանդութիւնը՝ —, եւ այս պատճառաւ Ս. Գրոց՝ ջրհեղեղի վրայ տուած տեղեկութիւնը մեկնելու չի կրնար գործածուիլ աս աւանդութիւնը: Ալիշանին² ժողովրդական երգէ մը հաղորդած տողերն՝ իրեն անգամ այնչափ հին շեն տեսնուիր, որ կարենան տապանին Մասիսի վրայ նստելուն վկայել: Յովսեպոսի՝ Նիկողայոս Դամասկացիէն պահած կտորը կ'ըսէ թէ ջրհեղեղի ատեն ապաւինի տեղն եղաւ Բարիս: Մասիսն է: Ախպերտ³ կը կարծէ թէ Մասիսն ըլլայ. Մուրատ⁴ կ'ապա-

¹ Schanz, Theol. Q. 1895, S. 33.

² Ալիշան, անդ, էջ 57:

³ Ախպերտ, անդ, էջ 75:

⁴ Անդ, էջ 47 եւն:

ցուցանէ: Եթէ ասով ջրուած ալ ըլլային հա-
կառակ կարծիքները, որ Քաղրեւանդայ Աւարազը
Քարիս կը համարին կամ Քարիսը Քրդաստանի
մէկ լեռան՝ Քէփանդիդի, աւանդութեան մը
լուրարին հետ կը նոյնացընեն, սակայն միշտ
մտածել կու տայ սա պարագան որ Հայերն աս
աւանդութիւնն իրենց երկիրը բերած են եւ Մա-
սիսի հետ յարաբերութեան մէջ դրած: Այս
ըստածն փոփոխութիւն չի կրեր Յովսէպոսի
աւանդածովը թէ Հայաստանի մէջն է Նոյի իջած
տեղը: Իւր բնագիրն, որ տապանին նստած տեղը
կը համարի միանգամայն իջման տեղ, չի կրնար
մի եւ նոյն ժամանակ թէ Մասիսը եւ թէ Նախ-
իջեւանը մատնանիշ ընել, այլ հասկըցնել
կու տայ թէ հայկական զրոյցը հին ժամանակ-
ները տապանի նստած տեղը պէսպէս կը ներ-
կայացընէր՝ Նախիջեւանի հետ Մասիսն ալ նշա-
նակելով: Եթէ Հայոց Հրէից հետ կանխա-
ժանօթութիւն ունենալու պարագային՝ բնիկ
աւանդութիւնն՝ հրէական ազդեցութեամբ Մա-
սիսը միայն առած ըլլար իբր լեռ Արարատայ,
այն ատեն հարկ էր որ այս ըմբռնումն երկրին
քրիստոնէական կրօնն ընդունած ժամանակը
պահուէր ու մատենագրութեան մէջ անցնէր:

Համեմատարար ուշ ժամանակ մատենա-
գրութեան մէջ յերեւան կ'ելլէ այս կարծիքը:
Ս. Հերոնիմոս Եսայեայ մեկնութեանը՝ մէջ
պաշտպան կը կանգնի այս կարծեաց: Իր խօս-

քերը կը ցուցնեն որ իր քովը գտածնիս ոչ թէ կրկնութիւնն է քրիստոնէական աւանդութեան մը, այլ եզրակացութիւն մըն է Ս. Գրոց բնագրէն հանուած. « Լայաստանի մէջ անհաւատալի արգաւանդութեամբ դաշտային գաւառ մըն է Արարատ՝ տարածուելով մինչեւ Տաւրոսի ստորտը. Արարատայ մէջէն կ'անցնի Երասխ: Ուստի եւ տապանը, որով ազատեցաւ Նոյ եւ իւր որդիքը, ջրհեղեղին դադրելուն ոչ թէ ընդհանրապէս նստաւ ի լեռինս Լայաստանի, որ Արարատ կը կոչուի, այլ Տաւրոսի բարձրաբերձ լեռանց վրայ, որ Արարատը կը գերազանցեն իրենց դաշտերովը: Տարակոյս չկայ որ ըսուածը կը պատշաճի Մասիսի:

Երկրախօսական,¹ աշխարհագրական² եւ տեղագրական³ ապացոյցներ գտնուեցան, որոնք իրր թէ այս ենթադրութեան ճահաւոր ըլլալը կը ցուցնեն. ասոնք խնդիրը չեն կրնար որոշել: Ամենէն աւելի հարկ է ծանրակշռութիւնը դնել կարծիքիս ներգաշնակութեան վրայ՝ Ս. Գրոց բնագրին հետ: Պէտք չէ Ծանոցը Ը, 4, 5, 9 համարներէն հետեւցընել՝ տապանին ամենէն բարձր լեռնագագաթին վրայ նստած ըլլալը, Կարելի է ժխտել: Եթէ Նոյ տասներորդ ամսոյն լեռանց գագաթներն տեսաւ, ասկէ տակաւին չի հետեւիր որ անպատճառ ընդունելու ենք թէ տապանն ամենէն բարձր գագաթին վրայ հանգ-

¹ Kirchenlexikon.

² Herzog, Realencyklopädie 1. Aufl. X S. 398.

³ Perrot, Reise zum Ararat. Berlin 1834.

չեցաւ եւ Նոյ այս տեղէն՝ նուազ բարձր լերանց
 գագաթներուն զնստող ջրէն վեր բարձրանալը
 հետ զհետէ տեսաւ: Ս. Գրոց խօսքերուն հա-
 մապատասխանած կ'ըլլանք ընդունելով թէ տա-
 պանն ոչ-ընդարձակ երկրի մ'ամէնէն բարձր
 կէտին վրայ նստաւ, եւ Նոյ այս տեղէն նախ
 մերձաւոր լեռնագագաթներուն ջրոյ մէջէն
 դուրս ցցուիլը տեսաւ եւ վերջէն նշմարեց հե-
 ուաւոր սայրերն, երբ տակաւ փարատեցաւ աղ-
 ջամուղջը, որ կրնար կազմուած ըլլալ ջրոյն
 շոգիանալովը: Աղջամուղջին պատճառաւ հե-
 ոուն շտեմնելէն կը մեկնուի նաեւ թէ ինչպէս
 Նոյ երկրին ցամաքած ըլլայն ուղեց իւր թեւ-
 աւոր լօրերներուն ձեռքովը ստուգել: Ձինքն
 ասոր ստիպողը լերան չափազանց բարձրու-
 թիւնը չէր, ինչու որ Ծննդ. Ը, 13ի ըսածին
 նայելով Նոյ ի վիճակի է տապանին հանգչած
 տեղէն տեսնել՝ երկրին չորցած ըլլալը:

Ուստի մեկնաբանական հնարաւորութիւն
 կայ՝ Մասիսի տեղ ուրիշ լեռ մը իբր տապա-
 նակիր ընդունելու, եւ անդրադոյն պարագայ մը
 կրնայ այս հնարաւորութիւնն իրականացած
 ցուցնել: Այսինքն ընդունելի չ'երեւար որ Աս-
 տուծոյ նախախնամութիւնը տապանին հանգ-
 չելուն անանկ գագաթ մ'ընարած ըլլայ, որ
 մշտնջենաւոր ձիւնով ծածկուած է եւ դժուար-
 ելանելի, որով թէ տապանին մէջ բնակող
 մարդիկ եւ թէ հոն ապաստան գտած բազմա-
 թիւ կենդանիք, որ լեռ ելլելու այնչափ յար-
 մարութիւն չունէին, պիտի ստիպուէին ջրոյն

անհետանալուն սպասել եւ ապա երկիր իջնալ:
 — Ս. Գրոց հնագոյն մեկնութիւնը Մասիսէն
 տարբեր լեռ մը կ'ընդունի: Քրիստոնեայ հին
 Հայերն անգամ Մասիսին տապանակիր լեռ
 ըլլալը չէին ընդուներ: Մուրատ կը փորձէ ի
 նպաստ Մասիսի անով վկայութիւն մը գտնել,
 որ Ս. Գրոց հայկական թարգմանութիւնը՝ Պե-
 շիտոսայի եւ ասորի մեկնութեան հակառակ՝
 Ծանց. Ը, 4ի մէջ Արարատ երկրանունը պա-
 հած է: Բայց կրնանք ըսել թէ Ս. Թարգմա-
 նիչներն այս անունը չէին առնուր լոկ ջրհեղեղի
 ազգային զրուցին վրայ հիմնուելով, եթէ իրենց
 առջեւն ունեցած Ս. Գրոց օրինակին մէջ նոյնը
 չգտնէին: Ասոր ի նպաստ կ'ելլէ այն անխնայ
 ընդդիմութիւնն, որ ի մասնաւորի Սահակայ եւ
 Մեսրոպայ ատեն ամէն հեթանոսականի դէմ
 կար. բաւ է յիշել Եզնիկը: Արնայ ըլլալ որ աւելի
 Արարատ անուան կարեւորագոյն նշանակութիւնն
 աչքի առջեւ ունեցած ըլլան, քանի որ քիչ մը
 յառաջ Արարատէն սկսելով էր որ ամբողջ
 Հայաստանի վրայ իշխանութիւնը տարածուեցաւ:
 Եթէ ջրհեղեղի ազգային աւանդութիւնը՝ նոյն
 իսկ աստուածաշունչ Գրոց թարգմանութեանը
 վրայ ազգած ըլլար, հարկ էր որ այս աւանդու-
 թիւնն ամբողջ մատենագրութեան մէջ ալ յար-
 մար տեղերը նշմարուէր: Ի՞նչ կը վկայէ մա-
 տենագրութիւնը: Ազատանգեղոս պահած է
 Ս. Գայիանէի եւ Ս. Հռիփսիմէի՝ մէկ աղօթքն,
 զոր ասոնք իրենց մարտիրոսանայէն յառաջ

աղօթած են կ'ըսուի: Այս աղօթքին մէջ կը
 յիշատակուի Նոյն փրկուիլը եւ ամենեւին չի
 յիշատակուիր տապանին Մասիսի վրայ նստիլը.
 անչուչա աղօթքին հեղինակն այս պարագան
 յիշելը զանց չէր առնել, եթէ այս մտակայ
 լեռը տապանին իջած տեղը համարուէր: Յայտնի
 է թէ այն ասեմները Սրբոց նշխարաց յարգու-
 թիւնը սաստիկ ծաղկեալ վիճակի մէջ էր ի
 Հայս: Ս. Գրիգորի Լուսաւորչի Արարկայեանու-
 թիւնն¹ ալ կը լուէ տապանին Մասիսի վրայ
 իջած ըլլալը, թէպէտ ջրհեղեղի պատմութիւնը
 յարմար առիթ էր իրեն՝ Հայոց այս առաւելու-
 թիւնը յիշատակելու: Ահայարանաց շինութեանը
 համար Տրդատ² Մասիսի գագաթէն քարեր կը
 բերէ: Արպիսի յարմար առիթ էր այսպիսի
 պատմութեան մը համար յիշելու՝ թէ տապանը
 Մասիսի վրայ հանգչած է, եթէ ժողովրդեան
 հաւատքը Մասիսը անոր իջած տեղը համարած
 ըլլար: Սակայն կը լուէ: Եղնիկ³ երկու անգամ
 կը խօսի ջրհեղեղի վրայ, սակայն երկրորդ տեղն,
 երբ յարմար առիթը կը ներկայանայ, չ'ըսեր
 թէ տապանակիր լեռը Մասիսն է: Արարանանց
 պատերազմին⁴ մէջ Ղեւոնդ՝ Արտաղու դաշտին
 ճակամարտէն յառաջ խօսած ճառին մէջ յայտ-
 նապէս կը յիշէ Նոյեան ջրհեղեղը, որ Հայաս-

¹ Անդ. էջ 227:

² Անդ. էջ 576:

³ Ընդդէմ ազանգոց էջ 153 եւ 164: Հմմտ. Շէք,
 էջ 119 եւն, 126 եւն:

⁴ Եղնիկ. Մասեմազրու թիւնը, էջ 82: Արարանայ

տանն աւերեց: Բայց չի յիշեր Մասիսի տա-
պանը, Աստուծոյ իւր հաւատարմաց ըրած օգ-
նութեան այն նշանը, թէ եւ յարմար առիթն
էր այս վայրկենին յիշեցընելու հայ քրիստո-
նեայ դիւցազանց՝ իրենց երկրին առաւելու-
թիւնը: Ղազար Փարպեցի¹ ոգեւորուած կը
նկարագրէ Արարատ երկրին փառաւորութիւնը:
Բայց իրեն ծանօթ չէ տապանին Մասիսի եր-
կնաբերձ գագաթին վրայ իջած ըլլալը: Ասոր
հակառակ՝ Թովմաս Արծրունի² տապանը Ղա-
պուրականի լեռները իջած կ'աւանդէ: Սրբոց
Հռիփսիմեանց պատմութիւնը, որ Մովսէս Խո-
րենացւոյ կ'ընծայուի, կորզուաց Սողոմի լեռը՝
տապանին հանգչած լեռը կ'անուանէ:³ Եզնկայ
ի վկայութիւն կոչուած կասկածելի տեղը՝ հայ
հնագոյն մատենագրութեան մէջ միակ տեղն է,
որ կը յիշէ տապանն ու տապանակիր լեռը՝
դնելով զայն կորզուաց մէջ:

Ս. Յակովբայ Մծրնացւոյ Պատմութիւնը՝
տպուած Սոփերաց մէջ՝ (ԺԱ—ԺԲ դար)՝ կը
ցուցնէ (էջ 21 եւն) թէ գրքիս գրուած ասե-
նները կը վիճուէր տապանին ուր իջած ըլլալուն
վրայ եւ թէ այս միջոցներուն էր որ կորզուաց
աւանդութենէն կ'անցնուէր Մասիսի աւանդու-
թեան: Արդէն Ս. Յակովբայ Մծրնայ Հայրա-
պետին վկայարանութիւնն ալ պատմած է տա-

¹ Պատմ. Ղենեա. 1891, էջ. 24 եւն:

² Ք-Ջ-Նէ, անդ, էջ 12: Թ-Ճ-Արծր-Նէ, Պե-
տեր. 1887, է 19:

³ Ալէշ-Ն, անդ, էջ 57:

պանին վրայը՝ «ի լերին Արարատայ», Գրեթէ այս ժամանակէն սկսեալ Մասիսը մատենագրութեան մէջ տապանակիր կ'ըսուի՝ նախ Ճառնատիրներու (ԺԱ — ԺԲ դար) մէջ եւ Յովհաննու Երզնկացւոյ՝ (ԺԳ. դար) քով, մինչ Վարդանիր Աշխարհագրութեանը (տես Մուրատ էջ 76) եւ Պատմութեանը մէջ՝ այս կէտս կը լռէ թէեւ յարմար առիթ ներկայացած էր իրեն. նոյնպէս կը լռէ Գրիգոր Նարեկացի Յակովբայ Մծբնացւոյ վրայ գրած Ներբողեանին մէջ, թէեւ կ'աւանդէ անոր տապանին երթալը (Մանգր. Ղենետ. 1840, էջ 448 եւն):

Միայն Ասորւոց մատենագրութեան ազդեցութիւնն Հայոց վրայ չի կրնար այն պատճառն եղած ըլլալ, որ Հայերը ստիպած է Մասիսը՝ Ս. Գրոց տապանալեռը չհամարիլ: Եթէ մեծ էր այս ազդեցութիւնը, սակայն աւելի մեծ էր Յունաց ազդեցութիւնը՝ որ կրնային նոյնչափ ի նպաստ Մասիսի ի վկայութիւն կոչուիլ իրենց Արարատ — Հայք հաւասարութեամբը, որչափ Ասորիք՝ անոր հակառակին: Բայց կ'երեւայ թէ ջրհեղեղի ազգային-հայկական աւանդութիւնն այնպէս որոշ ու պայծառ կերպով միայն զՄասիս մատնանիչ մատնացոյց չէր ցուցներ, որ միայն այս լեռը տապանին իջած լեռը համարուէր: Յիշելով թէ ինչպիսի հակակրութիւն կը տեսնուի Ղազար Փարպեցւոյ քով Ասորւոց դէմ, կը ստիպուինք՝ մեծ զօրութիւն ու տեսականու-

Թիւն չընծայել աղգային աւանդութեանց վե-
ճերուն մէջ՝ ասորական աղգեցութեան:

Նմանապէս Հայաստանէն դուրս ալ աւելի
հարաւային երկիր մը կը համարուի այն տեղն,
ուր տապանը նստաւ: Հինգերորդ դարուն՝
Միջագետաց դաշտին մէկ վանքը կը ներկայա-
ցընէ տապանին իջած տեղն՝ ըստ ասորական եւ
քաղղէական աւանդութեան: Եպիփան կը գրէ՝
“Եւ դարձեալ մինչեւ այսօր Նոյի նաւուն մնա-
ցորդները կը ցուցնեն Կորդուաց երկրին մէջ:”,
Եպիփանէն յառաջ՝ Թէոփիլոս անտիօքացի՝
ըսած է թէ տապանն Արարիոյ մէկ լեռան վրայ
իջած ըլլայ: Այս տեսութիւնը հին աշխարհա-
գրութեան տեսակէտովն ալ եզական ու անսո-
վոր է, սակայն կը միաբանի Ս. Եպիփանի տե-
սութեանը հետ, եթէ սկզբնական բնագրին մէջ՝
որ հաւանական է, Արարիայի տեղ Արբաշա
ննթաղրենք. նոյն ատենները տակաւին վերին
Զաբի վրայ գտնուած Առահայպիս գաւառը
Արբաշա կը կոչուէր: Ասով առջեւնիս կ'ունե-
նանք այսօրուան քրդարնակ հարաւ-արեւելեան
վասպուրականը:

Նման են վերը յիշուած հնագոյն վկայու-
թիւնները: Պեշիտտա եւ Թարգում՝¹ կ'ըսեն թէ
տապանը Կորդուաց լեռները իջած է: ԶԵՏԵ-

¹ Հմմտ. Himpel, Theol. Quartalschr. 55, S. 348.
Assemani, Bibl. orient. III, 1, 214.

² Գիրք հերձուածոց 1, 19 Migne 41 p. 260

³ ad Antolycum III. c. 19 M. VI, p. 1147.

⁴ Բերքնի:

ղեղի վրայ եղած հնագոյն տեղեկութիւններէն կ'առնու շերտնիմոս¹ հետեւեալը. «Այս տապանն ու ջրհեղեղը կը յիշեն այն ամէնքը, որ բարբարոս պատմութիւններ գրած են. զատոնք գործածած է Բերոսոս Քաղզէացին, որ ջրհեղեղի վրայ տեղեկութիւն տալով կ'ըսէ. Կ'ըսուի թէ ի Հայս Կորդուաց լերան մօտ մնացած է այս նաւուն մէկ մասը, եւ թէ ոմանք անկէ ձիւթ կամ կուպր փրցընելով կը շրջեցընեն, զոր գլխաւորաբար անոնք կը գործածեն որ կը սրբուին ու կը մաքրուին: Այլ նաեւ շերտնիմոս Եգիպտացի, որ Փիւնիկեցւոց հնութիւնները գրեց գեղեցկախօս կերպով, եւ Մնասէաս եւ այլք բազումք:» Դման էր Եւսեբիոսի² հնոց քով կարդացածը: Յոյն պատմագրաց³ Յովսեպոսի, Եւսթատիոս Անտիոքացւոյ, Եւսեբիոսի, Եպիփանու, Ոսկերերանի եւ Թէոդորէտոսի տապանին իջած տեղը Հայաստանի լեռներն անուանելը կամ Արարատը Հայոց աշխարհին համազօր դնելը՝ դեռ Կորդուաց աւանդութեան ընդգիմանալ կամ հակառակիլ ըսել չէ, բաւական որ նկատողութեան առնուի թէ այս աշխարհագրական գաղափարներն ինչպէս անորոշ են: Այս անորոշութիւնը կը տեսնուի ինչպէս Ոսկերերանի, Նոյնպէս եւ Եպիփանու քով:

¹ lib. e situ et nominibus Migne 23, p. 859.

² Պատր. Ա. եւ. Թ. 12. Միներ 21 էջ 699 եւ Մեկն. Ե. Միներ 24, էջ 353:

³ Antiq. XX. 2. 7. Niese IV p. 280. M. XVIII p. 753. XXIV p. 353. XL¹ p. 184. LIII p. 234. LVI p. 288. LXXXI p. 752.

Ոսկեբերան կը խօսի Արարատ լեռան վրայ, իսկ Եպիփան մէյ մը կ'ըսէ թէ տապանը Կորդուաց երկիրն իջած է, մէյ մ'ալ թէ Կորդուաց երկրին ու Հայոց աշխարհին միջեւ տեղ մը, ուր հարկ է որ զանազանութիւն Կորդուիք եւ Հայք: Եփրեմ՝ Ասորի Կորդուիք, Արարատ եւ Հայք իրարու հետ կը նոյնացնէ¹: Մովսիսի խորենացւոյ անունը կրող Աշխարհագրութիւնն ալ Կորդուիքը Հայոց աշխարհին² մէկ մասը կը համարի: Փաւստոս³ Կորդուիքը Հայաստանի մաս կը հաշուէ. Տրդատայ իշխանութեան ատեն՝ Կորդուաց իշխանը Հայոց իշխաններուն կարգէն կը ներկայանայ: ⁴ Աերջապէս ջրհեղեղի բարելական պատմութիւնը կ'ըսէ թէ Քսիսութրոսնոյի տապանն իջաւ Նիսիրի լեռը: Լընորմանի ըսածին նայելով՝ Նիսիրի լեռը ճիշդ նոյն է Բերոսոսի Կորդուաց լեռներուն հետ: ⁵

Ընդունելու ենք թէ Արարատ անունն իբր երկրի մը քաղաքական անուն՝ այլ եւ այլ փոփոխութիւններ կրած է, այնպէս որ ի սկզբան կը ցուցնէր երկիր մը Աւանայ լճին արեւելակողմն ու հարաւակողմը, յետոյ երկրին ընդարձակուելովը եղաւ գրեթէ ամբողջ Հայաստանի անունը եւ ի վերջոյ Ուրարտեանց երկրին վրայ

¹ Opera ed. Pet. Benedict. Romae 1750. II p. 82-161, I p. 560.

² Անդ. էջ 29 եւն. 43:

³ Անդ. էջ 214:

⁴ Բ-Է-Նի, տեղ, էջ 83:

⁵ Anfänge der Gesch. II. S. 29.

ամփոփուեցաւ անունն՝ անոր գոյութեան վերջին շրջանին մէջ, եւ այս ամփոփմամբ մնաց իբրեւ նահանգի կամ գաւառի անուն, ասով կը տեսնուի թէ Հրէից եւ Ասորաց Կորդուական աւանդութեանը եւ Դաննդոց գրոց ըսածին մէջ հակասութիւն չկայ, եթէ նկատելու ըլլանք որ հոն Արարատ անունը գործածուած է ոչ թէ վերջին իմաստովն, այլ սկզբնական իմաստովը: Այն ատեն հակասութիւն յառաջ կու գայ, երբ Մասիսը = Արարատայ լեռներուն գնենք՝ հիմնուելով յեանագոյն աշխարհագրական անուան վրայ. այսպիսի հաւասարութեան մ'իրաւացի ըլլալը խնդրական պէտք է որ ըլլայ: Մասիսի եւ Կորդուաց աւանդութիւնը չի կրնար այնու մեկնուիլ, իբր թէ Ս. Գրոց տեղեկութիւնը յընթացս ժամանակաց փոփոխուած ըլլայ, ինչու որ Մասիսի աւանդութիւնն Ս. Գրոց խօսքերը լաւ չհասկընալէ ծագած է: Ա՛րնդունինք թէ ջրհեղեղի հայկական Մասիսի գրոյց մը գոյութիւն ունեցած ըլլալու է, բայց չկայ ամենեւին ծանրակշիռ պատճառ մը՝ երբայական տեղեկութիւնն անոր համեմատ մեկնելու: Թէ Կորդուաց աւանդութիւնն անկէ անկախ է թէ ոչ՝ մեր խնդրէն դուրս կը մնայ, բայց երկու տեղեկութեանց ալ ընդհանուր գծերը իրարու հետ կը միաբանին, իսկ տապանակիր լերան տեղը սրտշել դեռ կարելի չէ:

Ս. Գրոց Արարատին իմաստը յեանագոյն Գրոց համար լուսաւորուած է լուսով հնագիտական քննութեան, իսկ Դաննդոց համար սա-

չափ միայն կրնանք ըսել թէ անուանս առաջին
անգամ մեր գիմացն ելլելը՝ կը տանի զմեզ
Վանայ ծովուն հարաւակողմն ու արեւելեան
կողմը: Թէ անունս որչափ հնութիւն ունի՝ գեո-
որոշ չէ: Կարելի է մինչեւ Եփեսոսի գրոց գրուե-
լուն ժամանակը հասնի անուանս հնութիւնը՝
նշանակելով յիշեալ երկիրը:

Ա Չ Գ Ա Յ Ի Ն Խ Ա Տ Ե Ն Ա Գ Ա Ր Ա Ն

- Ա. Գալէմքեարեան Հ. Գրիգորիս Վ., Ուսումնասիրութիւնք Լեւոնայոց դատաստանագրոյն: 1. Պիշնֆ, Լեւոնայոց ՚իմն իրաւունքը: 2. Գուշն. իրաւունք Հայոց: 1890: 8° Երես՝ 85+59: Ֆր. 1.25
- Բ. Մեճէվիչեան Հ. Գաբրիէլ, Ազգաբանութիւն ազնուական զարմին Տիւզեանց. (պատկերագրող:) 1890: 8° Երես՝ 50: Ֆր. 1.—
- Գ. Տաշեան Հ. Եսկովրոս, Ազաթանզեղոս առ Գէորգայ ասորի եպիսկոպոսին եւ ուսումնասիրութիւն Ազաթանզեղեայ գրոց: 1891: 8° Երես՝ ԺԷ+159: Ֆր. 1.25
- Դ. Դեմեարիսո Տաճի Արեւելեան Հայքի Պուրովինա: Թրգմ. Հ. Գ. Վ. Գալէմքեարեան: 1891: 8° Երես՝ 79: Ֆր. —.85
- Ե. Տաշեան Հ. Եսկովրոս Վ., Ուսումնասիրութիւնք Ստոյն-Կալիստենեայ Վարուց Աղեքսանդրի: 1892: 8° Երես՝ Դ+272: Ֆր. 3.—
- Զ. Ալայէր Տրվլէ եւ Գ. Փիսոն, Ուղեւորութիւն ի Փոքր Ասիա: Թրգմ. Հ. Ե. Վ. Տաշեան: 1892: 8° Երես՝ 82: Ֆր. 1.—
- Է. Մառ Նիկ., Ամսոնային ուղեւորութիւնից ղէպ ի Հայս: Թրգմ. Մտփրիս Աստիեան: 1892: 8° Երես՝ 89: Ֆր. 1.25
- Ը. Գաբրիէր Ա., Նորագոյն աղբերք Մովսիս Խորեանացոյ: Հտ. Ա.: Թրգմ. Հ. Ե. Վ. Տաշեան: 1893: 8° Երես՝ Ժ+51: Ֆր. 1
- Թ. Գալէմքեարեան Հ. Գրիգորիս Վ., Պատմութիւն ՚այ քաղրութեան: Հտք. Ա. 1794—1860: (1 րտանկարով:) 1895: 8° Երես՝ 232: Ֆր. 2.50

- Ժ. Կոնիքիք Փր. Կ., Հննութիւնք զոց Գաւթի
Այազթի: Թրգմ. եւ յաւ. շ. Ե. Վ. Տաշեան:
1893: 8° Երես՝ Է+92: Ֆր. 1.25
- ԺԱ. Գոյիկեան շ. Գրիգոր Վ., Հայք յնդիսա-
բնթուալիս Դրանսիլուանիոյ 1680—1779: (1 զըն-
կատիւ.) 1893: 8° Երես՝ Ժ+533: Ֆր. 4.50
- ԺԲ. Խաչաթեան Գր., Չննոք Գաղ, Նամնատական
ուսումնասիրութիւն: 1893: 8° Երես՝ 78: Ֆր. 1.—
- ԺԳ. Տէր-Մովսիսեան Փարսադան, Հայ զիւղա-
կան տունք: Թրգմ. շ. Բ. Վ. Պիլգիկեան: (6
տախտակ 55 պատկ.): 1894: 8° Երես՝ 103: Ֆր. 2.—
- ԺԴ. Գարիքի Ա., Նորագոյն աղբերք Մովսիսի Խորե-
նացոյ. Հտր. Բ. կամ Յանուրի: Թրգմ. շ. Ե.
Վ. Տաշեան: 1894: 8° Երես՝ ԺԱ+43: Ֆր. 1.—
- ԺԵ. Տաշեան շ. Ե. Վ., Ուսումնասիրութիւնք Նայերէն
փոխանալ քառից: Ա. շ. Հիւլզման, Սեմական
փոխանալ քաներ ՚ին Նայերէնի մէջ: Բ.՝ Փրոքէւ-
ման Կ., Եունական փոխանալ քաներ Նայերէնի
մէջ: Գ. շ. Հիւլզման, Հայկական Յատուկ ամուսնք:
1894: 8° Երես՝ 9+145: Ֆր. 2.—
- ԺԶ. Տաշեան շ. Եակովքոս Վ., Մատնագրական
մանր ուսումնասիրութիւնք: Հտր. Ա.: Ա—Զ: Ա. Նե-
մեսիս: Բ. Պրոկղ Դիաղոխոս: Գ. Խոսրովիկ: Դ.
Գիրք Հերձուածոց կամ Եպիփան: Ե. Պրոկղ: Զ.
Սեկունդոս իմաստասէր: 1895: 8° Երես՝ ԺԲ+294:
Ֆր. 3.60
- ԺԷ. Տաշեան շ. Եակովքոս Վ., Հայկական աշխատ-
սիրութիւնք Նայազէտ Պ. Փէթթէրի, ի մի ամիո-
փուստ եւ թարգմանուած Նանդերձ ծանօթու-
թեանք: 1895: 8° Երես՝ 202: Ֆր. 2.50
- ԺԸ. Տիգրեան Կ., Սեւ ծովու սուսական եզերք:
1895: 8° Երես՝ 192: Ֆր. 2.—
- ԺԹ. Գոյիկեան շ. Գրիգոր Վ., Դրանսիլուանիոյ
Հայոց Մտորապոլիսը կամ Նկարագիր Կերլա
Հայաքաղաքի ի զիր եւ ի պատկերս: 1896: 8
Երես՝ Թ+352: Ֆր. 3.60
- Ի. Տաշեան շ. Եակովքոս Վ., «Վարդապետու-
թիւն առաքելոց» անվանեցական կամոնաց մա-
տենք. Թուղթ Յակոբայ առ Կողբատոս եւ Կանոնք
Թաղղէի: 1896: 8° Երես՝ Թ+442: Ֆր. 6.—

- ԻԱ. Տումաշէկ Վ., Սասուն եւ Տիգրիսի աղբերաց սամանները: Պատմական եւ տեղագրական նետազօտութիւն: Մասն Առաջին՝ Պատմական տեղեկութիւնք Սասնոյ վրայ: Թրգմ. Հ. Բ. Պիլէզիկեան: 1896: Տ. Երես՝ Է+62: Ֆր. 1.—
- ԻԲ. Կարաբիկի Ա., Արգարու զրոյցը Մովսէս Խորենացոյ Պատմութեան մէջ: Թրգմ. Հ. Գարրիէլ Վ. Մէնէվիշեան: 1897. Տ՝ էջ ԺԶ+107: Ֆր. 1.50
- ԻԳ. Յովնանեան Հ. Ղ., Հետազօտութիւնք նախնեաց ուսման վրայ: Ուսումնասիրութիւնք եւ քաղուածներ: Մասն Ա. Ռամկորէն մատենագրութիւնք: Տետր Ա: 1897. Տ՝ էջ Ը+272: Ֆր. 4.—
- ԻԴ. Յովնանեան Հ. Ղ., Հետազօտութիւնք նախնեաց ուսման վրայ: Տետր Բ: 1897: Տ՝ էջ Ա—Ը+273—522: Ֆր. 3.—
- ԻԵ. Գեղեցիկի Հ., Համառօտ պատմութիւն Հայոց: Թրգմ. Հ. Գր. Վ. Գալէմբարեան: Յաւելուածք Թարգմանչին՝ 1. Յանկ 1895—1897 Հայոց կոտորածներու անթիւ լոյս տեսած գրքերու: 2. Գաւազանագիր Կաթողիկոսաց եւ Պատրիարքաց Հայոց: 1897 Տ՝ էջ Ը+130: Ֆր. 1.50
- ԻԶ. Մեհեթիշեան Հ. Գարրիէլ Վ., Գիրք (կամ յօդուած) գրելու արուեստը: Նորու ներկայացնողն ուղղեալ քանի մը կարեւոր ակնարկութիւններ: Յաւելուած՝ Գիրք կարգալու արուեստը: 1898: Տ՝ էջ Է+123: Ֆր. 1.25
- ԻԷ. Խաչատրեան Գր., Մ. Խորենացու նորագոյն աղբերակների մասին քննադատական ուսումնասիրութիւնք: 1898: Տ՝, 56 էջ: Ֆր. 1.—
- ԻԸ. Տաշեան Հ. Ե., Ակնարկ մը հայ նազարութեան վրայ: Ուսումնասիրութիւն Հայոց գրչութեան արուեստին: (10 զնկատիւ պատկերով): 1898: Տ՝ ԺԱ+202 էջ: Ֆր. 2.50
- ԻԹ. Գաղաթեան Ե., Փառաոս Բիզանդացի եւ իւր պատմութեան խարդախողը: Մ. Խորենացու աղբերակների ուսումնասիրութիւն: 1898, Տ՝ 175 էջ: Ֆր. 2.50
- Լ. Մանուկեան Լ., Հայերէն քարտապիտակութիւն: Թրգմ. Ի ուսերէնէ Հ. Գ. Վ. Մէնէվիշեան: 1899, Տ՝ Երես՝ Է+26: Ֆր. —.50

11. Լօսեան Հ. Յ., Հայրի Զմիւնիա եւ ի շրջա-
կայս: Հատոր Ա. Զմիւնիա եւ Հայր. (պատկե-
րագարդ:) 1899: 8° Երես՝ ԺԲ+369: Փր. 5.—
12. Լօսեան Հ. Յ., Հայրի Զմիւնիա եւ ի շրջա-
կայս: Հատոր Բ. Զմիւնիոյ վիճակին գլխաւոր
քաղաքներն եւ Հայր. (պատկերագարդ:) 1899:
8° Երես՝ Ժ+161: Փր. 2.50
13. Գոմբիկեան Հ. Գրիգոր Վ., Հայր յեղիսարն
Թուրքիոյ Գրանսիրումնոյ Բ. Հատոր 1780—1825.
(1 գնկատիւ:) 1899: 8° Երես՝ Է+558: Փր. 5.—
14. Գազանձեան Ե., Եւզոկիոյ Հայոց զաւտարար-
քաղը: 1899: 8° Երես՝ Է+124: Փր. 1.—
15. Կոսիկեյ Ա., Հեթանոս Հայաստանի ութ մեհեան-
ներն Ազաթանգեղոսի եւ Մ. Խորենացոյ համե-
մատ: Թրգմ. Հ. Յակոբոս Վ. Տաշեան: (1 աշ-
խարհընկն տախտակով:) 1899: 8° Երես՝ 48:
Փր. —.70
16. Տաշեան Հ. Յ., Ժողովածոյ անակց վարդանայ,
ըստ Ն. Մառի, տեղեկատուութիւն եւ քաղութե-
անք: 1900: 8° Երես՝ ԺԵ+198: Փր. 2.50
17. Տաշեան Հ. Յ. Մատենագրական Մանր Ուսում-
նասիրութիւնք. (տես ԺԶ:) Մասն Բ: Է-Ժ. Խիկար
եւ իւր իմաստութիւնն, Ազապետոս եւ իւր Յոր-
դորականք առ Յուսիմիանոս, Թղթակցութիւն
Արզարու եւ Էրիստոսի ըստ նորագիւտ արձանա-
գրութեան Եփեսոսի, եւ Գէորգայ Պիսիղիայ Վեց-
օրեայք: 1901: 8° Երես՝ ԺԲ+388: Փր. 4-50
18. Գր. Տէր. Պօղոսեան, Նկատողութիւններ Փառա-
տոսի Պատմութեան վերաբերեալ: 1901: 8° Երես
Ը+110: Փր. 1.50
19. Վեքեյ Դր. Սիմոն, Արարացը Ս. Գրոց մէջ:
Թրգմ. Հ. Բառնարաս Վ. Պիլէզիկճեան: 1901: 8°
Երես՝ Ե+77: Փր. 1.—

